

A MAGYARSÁGTUDOMÁNY KÖNYVEI II

CSABAI ISTVÁN

A VÉGVÁRI MAGYARSÁG
ÉS
KULTÚRÁJA

B U D A P E S T, 1 9 3 9

A MAGYARSÁGTUDOMÁNY kiadása

Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság — Igazgató Tóth László

Tűz-víz között
Megütközött
Kis-Magyarország,
— — — — —

Bízd Istenre dolgodat!
Elhidd, bár
Órát vár —
Megsegíti bajodat,
S véglére
— Későre —
Mind elveszti,
Megemészti
Árulóidat!

Ének a XVII. századból

I.

A Végvári Vitéz és a Magyar Humanista

**Karddal szánja földjét
Vérrel boronálja.**

Dal a kuruc idökböl

A történelmi stílusok változásaira visszatekintő szemlélő előtt, az egyes korszakok szelleme szinte szimbolikus erejű típusokban testesedik meg. Így sűrűsödik össze a görög élet a Szobrász és a Filozófus, a középkor a Lovag s a Szerzetes, a reneszánsz pedig a Principe és a Cortigiano, a Macchiaveli-i uralkodó és a humanista műveltségű udvari ember alakjába. A XV. században nálunk is feltűnik a reneszánsz e két reprezentatív típusa, abban a formájában, mint ahogy Itáliában kialakult, de a későbbi fejlemények során jelentős változásokon megy át. „Divus Matthias“ époly telivér reneszánsz jelenség, mint Firenze vagy az észak-olasz városok uralkodói s ezt a nagyúri életstílust igyekszik még fenntartani a maga exaltált modorában Báthory Zsigmond is. A XVII. században azonban a mátyási udvar és műveltség fő örököseinek, az erdélyi fejedelmeknek életstílusa és ezzel együtt a kultúrához való viszonyuk is gyökeresen átalakul. Bethlennél a kultúr-reprezentáció félreismerhetetlen vonása bukkan fel. A kultúra többé nem az uralkodó személyiség kiemelésére, istenítésére, pompázó keretbe foglalására való, hanem arról kell tanúskodjon, hogy Erdély és a magyarság méltó tagja az európai nemzetek társaságának. Emellett azonban Bethlen és még inkább az öreg Rákóczi, akinél a kultúr-reprezentáció is patriarkális formára egyszerűsödik, úgy kezeli országát, mint egy erőskezü vidéki kis nemes a gazdaságát, számító és takarékos józansággal s a paraszti fortély diplomáciájával.

Vázlatosan ez a Principe típus sorsa s egyszersmind elkopása a magyar földön, de ennél sokkal fontosabb és bonyolultabb jelenség a Cortigiano átalakulásának története. A Principe megértő és hatalmas pártfogója, néha irányítója is

a humanista műveltségnek, de ennek igazi hordozója, a reneszánsz kultúrléggör tulajdonképeni megteremtője a Cortigiano, akit a tudás, a szépség és a forma tesz udvari emberré. Ez a típus, mint ahogy neve is mutatja, az uralkodói udvar kultúrájában találja meg a maga éltető és rezonáló talaját, tehát amikor azt vizsgáljuk, hogy hogyan módosult alakja a magyar viszonyok között, elsősorban az udvari kultúra eltolódását kell figyelembe venni.

Mátyás olaszos udvara mesterségesen fenntartott, importált, üvegházi kultúra volt, melynek lendületét már utódjai sem bírták táplálni. Buda már csak a régi fényéből élt, amikor a török ököl lecsapott, minek következtében az itt felraktározódott kultúrhagyomány szétfröccsent az ország peremei felé. Három irányban vált szabaddá ez a centrifugális erő. A régi udvari kultúra területe, elsősorban Buda, török uralom alá került s a mátyási reneszánsz emlékei fölött a tespedés és a fatalizmus éjszakájában pusztítóan lebegett a török félhold. Maga a királyi udvar a Habsburgokkal kivonult az országból, míg a régi udvar olasz eredetű kultúrája, az ország szélei felé, főleg Felső-Magyarországra és az erdélyi fejedelemségbe menekült, ahol gyökeret vert a magyar lélekbe. Az udvar kultúrájának a végek felé való áramlása lényegesen megváltoztatta ennek a kultúrának a jellegét is. Többé már nem magyar környezetbe plántált olasz reneszánsz ez, hanem a magyar talaj jellegzetes terméke. Egyszerűbb, igénytelenebb, tragikusabb s úgy viszonylik olasz anyjához, mint az őket éltető kultúrtájak egymáshoz: az olasz egy derűs kert, melyben a délszaki növények dúsan árasztják el az antik romokat, míg a Nagy Parlagon, a Magyar Ugaron csak itt-ott tör égnek egy-egy magányos, fényzomjas napraforgó. Az olasz és magyar táj sorsa között akkora a különbség, hogy az Itáliából hazatérő fiatal Janus Panninus megdöbben mikor erre ráeszmél. Ő, a humanista tudós gondtalan és csendes élete után sóvárgott. Magányos cellájában a Bölcseségnek és a Szépségnek kívánt szolgálni. Neki az élet csúcslélményét egy-egy újonnan megjelent kódex tájékkal kisímitott, vörös miniummal díszített, cédrus olajtól

illatos pergament lapjaiba való inyenckedő beletemetkezés jelentette. De számára a vészterhes magyar föld élesebb eseményeket tartogatott s a tudós szelíd életéről csak azokban az epigrammákban álmodozhatott, melyekkel barátaihoz ízent, Italia derűsen kéklő ege alá.

*E csomó epigrammát küldöm a mély Duna mellől,
hol csupa jég a határ s zajlik a víz komoran.
Gyöngé sorok, de azért ne csodálkozz rajtuk, e föld itt
barbárabb s ez úgyis érzi műveimen.*

Ő is úgy érzi, mint századok múlva Ady, hogy tragikus sors a magyar puszták poetájának lenni, mert „jöjjön ide Cicero s elnémul, jöjjön ide Ovidius s bereked a lantja“. Janus Pannonius élete a magyar humanizmusra nézve jelképessé válik, mert hazájába visszatérve az élet csendes élvezéséről ábrándozó költő a politikai élet zürzavaraiba kellett vesse magát s vértet öltve hadba kellett vonuljon a folytonos veszélyektől fenyegetett Magyarország oltalmára.

A reneszánsz az udvar körében olaszos sugárzásban kezdett virágzásnak indulni, de a végbeli zord éghajlat alatt át kellett alakuljon.

Az udvari és a végvári reneszánsz közötti ellentétet első sorban az okozza, hogy az előbbi még olasz, az utóbbi már magyarrá vált, de emellett belejátszik a korok, a XV. század s XVI—XVII. század közötti különbség is. A végvári reneszánsz kultúráját távoli kíséretként színezi át az európai korstílus, anélkül azonban, hogy alapanyagát megváltoztatná, melybe csak helyenként szövi bele a baroknak egy-egy csillogó, cikornyás aranyszálát. A magyar reneszánsz tovább fejlődik a barok idején, ami annál inkább lehetséges, mert a két korszak összefolyik. A barok lényeges hatást csak valóságosságában gyakorolt a végvári kultúrára.

A XVI—XVII. század műveltségét végvári reneszánsznak neveztük a XV. század udvari kultúrájával szemben. A végvári megjelölés nemcsak egy kissé szabadabban használt helymeghatározás, hanem e korszak életérzését és kultúrájá-

nak szerkezetét is kifejezi. Hazánk részekre szakadásának idején, a határok, a végek — akárcsak ma — teljesen behálózták az ország testét, a határviszonyok változtak, áradtak, összehúzódtak, úgyhogy a végvári életforma az egész magyarság életformája lett, mely a reneszánsz gyökerű műveltségben keresett magának kifejezést. Balassa Bálint személyében könnyen felismerhető a reneszánsz és a végvári élet szoros kapcsolata. Az ő reneszánsz hangján csendül fel először e korszaknak s általában a magyarságnak két örök motívuma: a Végvári Vitéz s a Bujdosó harcrakész és borongó dallama. A későbbi fejlődés nem egyéb, mint ennek a két hangulatnak a megvalósulása, testetöltése. De Balassa alakja mellé felsorakoznak a XVI—XVII. század többi nagyjai is, kik mind végvári vitézek — a kifejezés szorosabb vagy szabadabb értelmében — s fejük felett ott lebeg a szomorú magyar sors, a bujdosás fekete fellege.

A végvári életérzésnek, ennek a magyar életérzésnek alapja, hogy az élet harc: védelem vagy magasbatörés.

Folytonos védelem, mert egyedül vagyunk, mert elhagytak vagyunk, üllő és verő, török áfium és német maszlag, Kelet és Nyugat között vergődünk. Társtalanok vagyunk, mert lelkünkben egy átkos kettősség, az Európa-vágy s a Kelet-mithosz kettőssége él. Keletről jöttünk napnyugta felé forduló arccal s társtalanokká váltunk, mert Kelet számunkra már csak egy ködös mithosz, Európa pedig soha be nem teljesedett vágyunk. A Nyugatba belekapaszkodtunk s határainkon gátat vontunk Kelet felé. A Kárpátokon innen és túl még nemrégiben két különböző világ terült el. Innét az európai kultúra törvényei uralkodtak; a rohanó idő, a dinamika, stílusok és korszakok kibontakozása, változása, pusztulása. A Kárpátokon túl pedig a bizánci kultúra időtlensége, százados dogmája, százados formája és százados szentsége. Bizánc holttengerébe ha be is ágazott egy-egy európai hajtás, az megkövesedett a ráülepedő hagyomány ásványától. De Magyarország hiába lett a nyugati kultúra végvára, Koppány lázadó fiából hiába lett Krisztus hadnagya, Európa nem akart tudni rólunk. Európa lelkébe nagyon

bevésődött a kalandozó magyarok nyilainak ős élménye, s ha a félelem belőle ki is fakult, megmaradt benne az az érzés, hogy az ártalmatlanná vált barbár egy olyan idegen, kinek sok keresnivalója nincs az európai kultúra közösségében. A magyarság sorsa az ajtónállóké és öröké, kik a küszöb előtt védelmezik a tűzhelyet, mely mellett melegedni nekik nem adatott. Így vált Magyarország rokonatalanná és társtalanná, végvárrá, melynek nincsen „Hinterland“-ja.

Amilyen a nagy végvárnak, a magyarságnak a helyzete, ép olyan ezen belül az egyes végváraké is; segítséget nem várhatnak senkitől, még tulajdon uraiktól sem. De a végek azért állnak, dacolnak a nyomorral s az ellenséggel, mert ez a rendeltetésük.

*Két nap alatt eljön a mi végső óránk,
Mert fogát sárkányok köszörülték reánk.
Akkor is mit tehet mi keresztény próbánk,
Örömet megmutatjuk ennek a világnak.*

Ez a Zrinyi kemény, férfias hangja s az egész Zrinyiász, ha lefejtjük róla a barokk divatos alakjait, furiák, szerecsenek, romantikus hősök színes társaságát, nem egyéb, mint egy nagyszerű tragikus magyar végvár komor és hősi, a helytállás parancsát büszkén hirdető dicsérete.

Amit Zrinyi szavakkal írt le, azt kövekből formálták meg az építészek. Minden magyar kastély egyszermind vár, végház is, mert a magyar élet mindig harcot jelent s a reneszánsz formák és díszítések harmonikus derűjét súlyos bástyák és kemény falak vértje védi. A magyar reneszánsz építészlet egyszerismind harcászati építészlet is, ez jelképpen kifejezi a nagy lelki átalakulást; a magyar humanista beolvadt a végvári vitéz alakjába. Ha megszerkesztenék a magyar reneszánsz emlékek térképét, beszédes térkép lenne ez. Megmutatná, hogy míg más országokban a reneszánsz a vagyonos polgárság nyájas, városi művészete, addig nálunk a vég-

házak stílusa, ahol a művészet is a fegyverzörej ütemét követi.

*„Kíván nyugodalmat vers és história,
Nem haragos Márssal lakik Musák fia,
Hangos dob, trombita Apollót nem hívja,
Verscsinálásokrul harczra s viadalra.*

*Engemet pedig, midőn írom ezeket,
Mars haragos dobja s trombita felzörget,
Ihon hoz házamba füstölgő üszököt
Kanizsai török, oltanom kell aztat.”*

A reneszánsz emlékek térképe még azt is megmutatná, hogy ezek a szellemi és harci végházak csak itt-ott elszórtan emelkednek ki a szegény falvak viskói közül. Ez az elszórt-ság a magyarság sorsa és végzete. A magyar kultúra nem egy összefüggő szervezet, csak itt-ott lendül felfelé valami magányos akarás, amit nyomorúság és szürkesség vesz körül. Belsőnket tekintve diaszpóra nép vagyunk.

De ebből az elszórt-ságból következik, hogy minden magyar, akiben fellobbant az akarás, végvári vitéznek kell érezze magát; egyedül kell megharcolja a magyarság harcát.

És tényleg a mai magyarság legveszélyeztetettebb pontjain, a most fokozottabb mértékben körülzárt végvárrá lett Erdélyben is, ezektől a magányos magyaroktól várják a megújódást. „Most is, mint valamennyi nemzeti katasztrófánk után, távol és csendben az egyedüllévő magyarok kezdik lerakni az új élet alapjait...” vallja a legifjabb erdélyi generáció. A végvári magyar egymaga kell kiálljon a küzdőtérre, ő kell harcoljon azokért is, kikben még nem ébredt fel az öntudat, de segítséget nem várhat. A bajtársat kereső szemlének mindig ugyanaz az eredménye, hogy Zrinyivel elszámálhatjuk a világ összes nemzetét, hogy megláthassuk a magunk elhagyatottságát s a végén kivágjuk büszkén a tanulságot s a jelszót: ha rövid a kardod, told meg egy lépéssel. Külső segítség híján önmagunkban kell megújodjunk, megváltó ígén: „a magunk revíziója” kell legyen.

Az ellenséges erőkkel szemben való elszórttság, az önmagára utaltság érzete végül is pesszimizmust kell eredményezzen. A Végvári Vitéz tudja a sorsát, mely őt Bujdosóvá fogja tenni, de ez a pesszimizmus harcban fogant heroikus pesszimizmus, mely a XVII. században férfiasan, vitálisan csendült fel Zrinyi hangjában, még a nemzet-halál ellen folytatott harctól is megmámorosodva, sirva vigadó hetykeséggel:

*„Mig élek harczolok az ottomán holddal,
Vigan burittatom hazám hamujával.“*

Ebben a heroizmusban a magatartás, élet-vezetés és az életfinálé szépségének olyan kultusza rejlik, amelyet Leonidásnak és a végsőkre felkészülő görög társainak viselkedésében fedezhetünk fel, kik a végzetes ütközet előtt, hosszú hajukat fésülgették, mert nemcsak hazájukat, de a szép halál művészetét is híven akarták szolgálni.

Ezért öltözött a Szigetvárból kirohanó Zrinyi is ünnepi díszbe s ez a hősi kalokagathia — mely a küzdelem eredménytelenségét a küzdelem szépségével pótolja — magasztos derűvel sugározta be a végbeliek tragikus vonásait. A tragikus sors szépsége küzdelmük legfőbb erőforrása, melyből hősiességük és szinte emberfeletti vidámságuk eredt. A „rommá lőtt Temesvárból“ írja Losonczi, hogy „mi egészségben vagyunk és vigan várjuk az órát, melyben meg kell fizetnünk az utolsó adóságot“. Ugyanez a hang csendül ki az idősebb Zrinyi Miklós leveléből is: „Bezárkózom Szigetbe, hogy hűséggel, állhatatosan, vérem ömlésével és ha kell életem áldozásával is, vidám orczával szolgáljak a Nagy Istennek és végső romlásra jutott édes hazámnak.“

A XVI—XVII. századi végvári vitéz heroizmusának van egy mélységes erkölcsi és vallási gyökere is s ez a bűntudat és a váltság.

A bűntudat azt mondja, hogy a magyarság vétkesnek találtatott az Isten előtt és ezért támadt fejére a csapás. Ez a gondolat ebben a korszakban formálódott ki — ettől kezdve kitörölhetetlenül beleette magát a magyar lélekbe, úgyhogy

Himnuszunknak is főmotivuma („Haj de bűnünk miatt gyult harag kebledben“). Prohászka Lajos szerint ez a kollektív bűntudat, mely Nyugaton sehol sem ismeretes, szláv sajátosság s ezért a nálunk való felbukkanása szláv — főleg vérségi — hatásra vezethető vissza s így nem véletlen, hogy a szláv eredetű Zrinyi, ennek az eszmének legkiválóbb képviselője. Véleményünk szerint ez a felfogás teljesen téves és erőszakolt, mert a magyar bűntudatnak semmi köze sincs az elmosódó szláv misztikához, hanem sokkal racionálisabb eredetű. Alapja a protestantizmus és a Biblia. A reformáció mindenki kezébe adván a Bibliát, azt mindenek mérlegévé és zsinórmértékévé tette. Így divattá lett az is, hogy az egyes nemzetek életét párhuzamba állítsák az Írás választott népének, a zsidóságnak a sorsával. Ez a párhuzam természetesen önkényes volt, mert Izrael történetének azt a részletét ragadták ki, mely az ő jelen helyzetükkel ép párhuzamba állítható volt. Anglia ekkor kezdte megsejteni terebélyesedő hatalmát, a tengerek ködéből ekkor kezdett homályosan kibontakozni a British Empire álomképe, a szigetlakó nép nagy jövőt érzett maga előtt s ezt a bibliai szempontok belehelyettesítésével igyekezett igazolni, Isten választott népének vagy, ahogy Cromwell hívei vallották „az igazi zsidóságnak“ tartva magát. A magyarságnál a helyzet ellenkező volt; tépettségére és súlyos napjaira a zsidóságnak csak hasonló helyzeteit idézhette s a következtetés csak az lehetett, hogy fajtánkat is, úgy mint a biblia népét, vétkeiért bünteti az Isten. Ennek a gondolatnak prédikációk és jeremiádák által való elterjesztése folytán megszületett a „kollektív bűntudat“, melynek feloldása csak a váltság lehet, minden vallásos, sőt mesealkotó, mithológikus képzeletben is. Különben is, itt nem az eszme eredete a lényeges, hanem a heroizmus, ami ebből született. A harcos, aki magára veszi az egész közösségnek kijáró büntetést és feláldozza magát, de nem passzívul, hanem karddal a kezében, tudva azt, hogy el fog esni, de mégis ádázul küzdve az utolsó pillanatig, nemcsak a Zrinyiász gerince, hanem e korszak krónikás énekeinek s úgy látszik közhiedelmének általános motivuma. A harci áldozat-

nak tömör kifejezését Kanizsából kirohanni készülő Thury György szavaiban adja az énekmondó:

*„Uram, Uram seregöknek Istenel
Megharagudtál a Te népeidre.
Tekints mostan ez nyomorult nemzetre
És fordítsd haragodat kegyelömre.
Én érettök nem szánom életömet
Kiontani mai napon vérömet,
Letaglani szegényökért testömet,
Érettök közikbe viszem fejömet.“*

Ez a vallásos váltság- és áldozat-gondolat természetesen egy kedvelt költői eszme s nem valami ködös miszticizmus, melyet csak erőszakkal lehetne a magyar lélekbe belemagyarázni, de mint minden elhithető erővel bíró költészetnek s eszmének, van valami valóság magja s ez az, hogy minden végvári vitézben élt a maga személyi fontosságának a tudata, mely képessé tette őket arra, hogy a közösség, a csapat helyett küzdjenek. A török—magyar végeken a mindennapos párviadatok megőrizték a lovagkor nem egy vonását, úgy-hogy itt nem is annyira seregek ütközéséről, hanem egyéneknek személyes mérkőzéséről kell beszélni, s így a végvári vitéz joggal érezhette magát a magyarság képviselőjének, akire személy szerint is mulhatatlan szükség van. Ez a fejlett individualizmus legjellemzőbb tulajdonsága a magyar vitéznek s egyszersmind a magyar katonáskodásnak. A magyar bírja a fegyelmet, de a fegyelem benne a szabadsággal egyesül. Megkötöttség és szétáradás ez a magyar ritmus, összefutó majd szétvágtató könnyű lovasság, a szanaszét nyargalászásban is működő titkos harcrend ez. Az ősmagyar hadsereg fegyelmezettségét bámulják a kortársak, de ez egy individualista nép fegyelme, szabad emberek harc idejére való maguk alárendelése, olyképen, hogy az egyén mindig egyén és öntevékeny marad, de sohasem lesz sorkatonává, egy számmá a sok közül. A későbbi fejlődés folytán a fegyelem talán a hozzá nem értő vezetés folytán egészen elgyengült s a vég-

vári katonaságnak harcmódora már tisztára az individualizmusra épült fel. Innét a személyes harc s a bajviadalok nagy szerepe. Az osztrák kormányzat mindenáron el akarta nyomni ezt a számára idegen s a budai basa által is sokszor panasztolt vitézkedési divatot, mellyel még a békeidők nyugalmát is háborgatták s ezért Ernő főherceg 1582-ben Istvánffy István és Huszár Péter kapitányokat Bécsbe idézte és a bajviadalok miatt bezáratta, de egyelőre kevés eredménnyel. Csak a végeknek idegen katonasággal való fokozatos megtöltése hozott változást, honosította meg a nyugati rendszert, s vetett véget a magyar vitézkedésnek. A végvári vitéz személyiség és én kultusza oly nagy mértékű volt, hogy a harcnak az emberi személyen kívül eső eszközeit szinte megvetette. Számára a végvár nem védelem, hanem téli szállás s családjának fészke, ezért is nevezik a korbeli írók ezeket, a mai megjelöléssel ellentétben végházaknak s nem végváraknak. A végvári vitéz számára a vár egy szükséges rossz s szégyenli, ha a falak oltalmát kell igénybe vegye, ha nem fejtheti ki egyéni képességeit kinn a harcmezőn.

*„Szégyenli az Thury hogy vagyon küfalba
Sánczolja...“*

és hogy ez nem költői kitalálás, azt bizonyítja az a jelentés, mely ugyanennek a Thurnynak — miután már várát sikeresen megvédte — kérelmét közli, hogy mentsék fel a kapitányság alól s más hadiszolgálatba osszák be: „Thury Georg bitt ihn nitt einzuspern, sondern im Feld zu brauchen.“ De nem csak a vár védelmének felhasználását, hanem azoknak a fegyvereknek az alkalmazását is férfiatlannak tartják, melyeknél az egyéni vitézség helyébe a technika lép. A XVI. század közepén Sforzia Pallavicini, Győr generálisa puskával akarta ellátni huszárait, de azok inkább elhagyták szolgálatát, mintsem ezt a megalázást megérjék. A történetírás megállapította, hogy a polgárság előtörésének egyik főelőmozdítója az volt, hogy a polgári hadseregek korán alkalmazni kezdték a puska port, míg az arisztokrácia a középkori lovagi harcmódor

mellett tartott ki. A magyar példában is, a szálfegyver és a tűzgép küzdelme mögött, a bontakozó technokrácia és a magyarság arisztokratikus lélek-alkatának az összeütközését kell keressük — vétkes maradiság és makacsság formájában.

A végvári vitéz számára a harc elsősorban egyéniségének, személyiségének kifejtését jelenti, a nagy eszmék, mint a kollektív büntudatot feloldó váltság, az Isten haragját kiengeztelő harcáldozat, csak a költők, papok s a vezéregyenységek lelkében éltek. A közönséges végvári vitéz individualizmusának megnyilvánulását, dicsőségyszomjának kielégülését érezte a harcban, mely őt mély férfias mámorral töltötte el. Néha ez a szenvedélyes harciasság, vérengző dicsőség vágyával annyira ősi és állati, hogy már-már a skalpgyűjtő indiánharcost juttatja eszünkbe. „Régi fejevári vitéz, az Káldy Miklós“ az általa kivégzett törökök emlékeitől megrészegedve dithirambikus lendülettel harsogja a maga dicséretit:

„...a zonoki vajdának én vettem el az fejét; azért arrul meggondolhatjátok ki vagyok én... akkoron Kapucsin basa Amhát szenderőinek vettem ott az fejevári mezőn az fejét, azért azon is eszetökbe vehetitek ki vagyok én... fejét vevém zarnai Deli Naszufnak, arrul tudhatjátok ki vagyok én... fejét vettem vala Amhát agának, az pattantyú mellett, ki janicsár aga lett volna, azért erről is tudhatjátok, ki vagyok én... a törésen hét zászlót nyerénk el; ott is én fejét vevém az Amhát vajdának, errül is megtudhatjátok, ki vagyok én...“ De nem közönséges vérengzés ez, hanem harcextázis, melyben a kockázat, a veszély, a kapott seb, mind fokozza a vitéz mámorát, ki mintha fegyvertáncot járna a halál előtt.

*Holott sebesedik,
Ől, fog, vitézkedik,
Homlokán vér lecsordul.*

A végvári vitéz megbokrosodott érzékei már a halált sem látják rettenetesnek, abban is a hősi személyiséget gesztusát érzik.

Századok mulva Petőfi költészetében újraéled ez a hang. (Egy gondolat bánt engemet...), mely nála egész más gyökérből, a XIX. század nemes szabadságeszméjéből eredt, ami azonban a harcot a harc extáziséért szerető végvári vitéztől még távol állott. A harcextázis, bármily animálisnak is tűnjön fel a mai szemlélő előtt, nagy erőforrást jelent a kor katonája számára, — hisz a harcra amúgy is rá volt kényszerítve, — az csak megszinesítette küzdelmét, lendületet adott neki s végül még a legnagyobbak előtt, a váltságeszmétől áthatott Zrínyi előtt is, tragikus és mégis mámoros képre hangozta át a fenyegető országegést:

*„Mig élek harczolok az ottomán holddal,
Vigan burittatom hazám hamujával.“*

A folytonos küzdelemben élő magyarság számára a harc a férfiaságnak, az egyéniségnek megnyilvánulása, sőt etikai követelmény. Nádasdynének írják egy fiatal magyarról: „Higye nagyságod, hogy annyi emberséget ismerek benne, hogy egy emberrel, mind magyarral, mind törökkel, össze mer vesznie.“ Az agresszivitás olyan szükséglet, ami nélkül e korban élni sem lehet, mert a magyarság sorsa harc és harc, minden égtáj felé, nappal és éjjel, mert ez a végvár végzete és hivatása. A harcok, az azokat irányító érzelmek és ösztönök felidézéséből nemcsak a magyar lélek bontakozik ki, hanem a magyar hadsereg ideális képe is, melyet nem a mechanisztikus drill tart össze, hanem a lelkesültség. A mai legkiválóbb hadseregeknél is kezdik belátni azt, hogy a fegyelem csak egy negatív tényező, melyet a pozitív rész, a lelkesültség kell, hogy kiegészítsen. Fokozottabban vonatkozik ez a magyarra, mert mint láttuk, irtózik a gépszerűségtől s harcrakésztségének alapja ép individualizmusában rejlik. Ezek a virtuskodások — mert hiszen a XVI—XVII. század páros viadalai mind azok — bizonyos szempontokból kétségtelenül vétkesek, de a hibákat még az egyénekből is alig lehet kiirtani, nemhogy egy egész fajtából. A hibákat nem lehet kiigomlálni, de át lehet őket alakítani, hasznosítani lehet azo-

kat. A szalmalánggal is lehet nagy tüzet gyújtani, csak érteni kell a módját. A léha virtust is be lehet fogni nagy célok szolgálatába, mint ahogy ezt ép a végvári vitézkedés példája mutatja. Mert végtére ez a virtus adott erőt a legnagyobbaknak, Zrinyinek, a költőnek is, ez tartotta fenn őket a meg-rázkódások idején is s táplálta az ösztönök számtalan titkos csatornáján keresztül e kor legjelentősebb megmozdulásait.

Mindig harcba állni, ez a végvári magyar lét alapérzése, hisz még a XVIII. században, mint ahogy Voltaire írja, Erdélyben a szántóvető egyik keze az ekeszarvát, másik a fegyverét markolja meg. Ahol pedig a harc ennyire betölti a létet, ott a szellemi tulajdonságokra is befolyást gyakorol s azokat is harci eszközökké teszi. A végvári életformában a szellem is harcot vív, küzd egy magasabb életszintért, a magyarság boldogabbá, műveltebbé tételéért. A szellem embere itt édestestvére a végvári vitéznek, sőt sok esetben azonos vele. Balassa Bálint személye egymagában még nem jelentene új tipust az európai műveltség történetében. Nagy katona költők mindenhol és mindenkor voltak. A végvári életérzésnek kétségtelenül Balassa egyik legnagyobb képviselője, de számára a katonáskodás, vitézkedés nem öncél, hanem költői élmény, ő elsősorban, sőt mondhatjuk úgyis, hogy csak költő, ki az ihletet történetesen a bajviadalok hősi világában keresi. De az már tipikusan magyar és végvári jelenség, hogy egy nemzet legnagyobb époszírója, egyszersmind egyik legnagyobb hadvezére és politikusa is legyen, mint Zrinyi Miklós, hogy egy súlyedő országrész gondoktól marcangolt vezető-államférfia legyen a magyar reneszánsz egyetlen személyében és alkotásában ismert magyar építész, mint Bethlen Miklós kancellár. Ez azt mutatja, hogy a végvári életben a testi és szellemi harc kultúrát formáló tényező. Testi és szellemi harc a magyarságért, ez az ideális végvári vitéz jelszava és Zrinyi Miklós a költő ennek legtökéletesebb megtestesítője.

*„De híremet nemcsak keresem pennámmal,
Hanem rettenetes bajvivó szablyámmal.“*

A penna és a kard az egyéni dicsőséget is szolgálja — hisz nem elvont eszményképek ezek, hanem hús-vér alakok — de egyszersmind a magyarság érdekét is. „Dedicalom ezt a munkámat magyar nemességnek. Adja Isten, hogy véretem utolsó cseppig hasznosan neki dedicálhassam, áldozhassam.“ A pennának és a szablyának egyenlő értéke és azonos célja van a nemzetért folytatott küzdelemben.

A költő, a művész, a pap, mind harcolnak a magyarságért és az egész végvári kultúra a magasbatorítás nagy harca. A kultúrharcban az Európa-vágy az uralkodó. Ez a sokat emlegetett magyar kultúrfőlény, mely legfeljebb kelet felé főlény, de nyugat felé egy elkeseredett küzdelem azért, hogy a magyarság méltónak találtsék az európai közösségre. Bethlen Gábor kultúr reprezentációja innét ered. Mikor távol van az idegen szemektől, mint Vajdahunyadon, akkor a ragyogó vár három kis szerény szobáscsúcsát lakja, de ahogy a nyilvánosság és főleg a külföldi előtt megmutatkozik, a pompa mindjárt körülvéveszi. A külföldhöz hozzá hasonulni, európainak lenni, ez a célja iskoláinak is, melyektől megkívánja, hogy „ne magyar iskolában való hitvány szokás szerint tanítsanak“. Bethlen a kultúrában az európai közösséghez vezető hidat látta, akár csak néhány évtized múlva Bethlen Miklós, ki fiatal korában a „halálba vágyott az akadémiákba“. Erdély neki „igen-igen szűk volt“ s ezért kiment külföldre, végigrohanta egész Európát, lázasan tanulta a nyelveket s a legkülönbözőbb tudományokat, mert minden áron át akarta törni az erdélyi határhegyek látókörét. De ennek a külföldutánnak mély, hazafias célja van; boldogítani a magyarságot. „Csak lopd el Hollandiának mesterségeit — írja a világhírű nyomdászhoz, Misztótfalusi Kis Miklóshoz — és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát.“ A nagy Nyugatrajongó hazajött és látta magakörül a Nagy Parlagot. Neki „mindeniütt puszták jutottak“, amelyen csak komor végházak emelkedtek, pedig ő „sok szép házakat látott a keresztény országokban“. És ekkor hozzákezd építeni, de nem úgy, ahogy Erdélyben szokás volt, neki nem végház kellett, hanem nyugati palota, amilyeneket ő Franciaországban és Velencében látott. Vias-

kodva, de mámorosan épít. „Sokképen bujálkodtam benne — írja — kevélykedtem vele, erőm felett igyekeztem és megszegyenítettem magamat vele, nagy bajom, sok gond és bosszúságom volt.“ De végül is elkészült alkotása a bethlenszentmiklósi kastély, melyen a francia klasszicizmus a velencei palazzok stílusával egyesül. Célja az épületnek az, hogy az erdélyieket a nyugatias építésmódra szoktassa, de végül maga Bethlen is belátta, hogy nem Erdélybe illő ez a kastély, s az életére visszatekintő öreg kancellár bécsi fogsága alatt megtörtén és kiábrándultan sóhajt fel: „Ugy látom, nem is Erdélybe való a szép épület... vanitas vanitatum.“

A magyar kultúra harcosaiban is ott működik a két nagy magyar érzés, az Európa-vágy és a Kelet-mithosz. A Kelet-mithosz emberei a Julián barátok és a Körösi-Csoma Sándorok útján szövögetik álmaikat, de a magyarság igazi apostolai az Európa-vágy megszállottai s ezekhez tartozik Bethlen Miklós is, akárcsak a legnagyobb magyar, Széchenyi István.

Bethlen Miklós épületének kifejezetten kultúrpolitikai célzata volt, mert magyar földön a művészet nem öncél, hanem nemzetnevelő eszköz. Ez a végvári kultúra lényeges sajátja. Ezért viseli magán a magyar költészet a nemzetpolitika bélyegét s ezért szállja meg a magyar költőt a profétizmus; ostromozza, veri szibarita fajtáját, kétségbeesik a hitvány nemzetéden, ki nem méltó az ősök, a Zrínyiek nagy nevéhez, ki ben a magyarság már csak névben él. Felrázni a tunya nemzetet, ez minden magyar költő hivatása. A magyar kultúra végvár kultúra, abban l'art pour l'art-nak nincs helye, minden művészet kifejezetten irányzatos és nemzetpolitikai jellegű. Még Ady is az öncélú szépség és a hedonizmus vároának, Párizsnak az álmodója is érzi a magyar költő hivatását; az ő lelkében is felborong a prófétai hang, hogy a szava pisztába halt szent zene. A dekadens költők tanítványának a vérben is ott ég a végvár-kultúra alapérzése, hogy a művészet is harc a nemzetért, hogy a költő is el kell üvöltse egyszer „a régi Jézus-Máriát, a harci Jézus-Máriát“.

A felsóolt példákban a Végvári Vitéz alakjának keretei egyre tágulak, szélesedtek, míg kinőtt korából és a magyar-

ság szimbólumává magasodott. A Végvár nemzetnevelő mithosz lett. De a Végvár fogalmának kiszélesedése a végvári életérzés átalakulását is maga után vonta. A XIX. századtól kezdve a kard szerepe háttérbe szorul, a végvári vitézkedés szellemivé válik. A magyarságért többé nem a katona, hanem a költő harcol. A költészet a XIX. században is nemzetpolitikai funkció és ép ez benne a végvári vonás — de viszont kivész belőle a magyarság sorsának, az örökös harcnak büszke vállalása, s helyét a honfi bánat veszi át. A XVI—XVII. század magyarságának gazdag vitalitása a XIX. században melankóliába hanyatlott, melyet csak itt-ott tört át a szabadságeszméért való lelkesedés. Még a legnagyobb hőroznak, a kultúrharc hősének, Széchenyinek mindig alkotásban izzó lelkét is szétrágja a borongás. A XVI—XVII. század végvári vitézeinek a hosszú sorát két alak zárja le, kik Keletről szomorú szívvel néznek vissza nyugati hazájuk felé: II. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen, kikben a Végvári Vitéz Bujdosóvá válik. A kuruc kortól kezdve a végvári vitéz életérzését képező harc helyét a Bujdosó borongása foglalja el. Ettől fogva uralkodik a Bujdosó romantikája, elannyira hogy némelyek előtt (Prohászka Lajos) ez tűnt fel a magyarság alapérzésének. A Bujdosó romantikája pedig csak a magyar lélek átmeneti megbetegedése, megtorpanása volt, de így is károkat okozott, mert az összeomlás után a menekülők a Bujdosó regényes köpenyével takarhatták be megfúásukat. Talán ha jobban élt volna a végvár-mithosz kemény derekú, veszedelmekben izmosodó, nehézségektől és a harcól megmámorosodó szelleme, őrhelyeiken jobban mevetették volna lábaikat azok, kik így bujdosókká lettek. De azért a végvár-mithosz sem hunyt ki, mert ép napjainkban újra feléledt és ép azon a területen, amelyik leginkább vál újra veszélyezettett végvárrá: Erdélyben. A költő, aki mindjárt a megrázkódtatások után felemelte próféta szavát, ahelytállás és a kitartás parancsát égetve be a kétségek között hánymódó lelkekbe, ösztönös érzéssel választotta magának a Végvári álnevet és fogalmazta meg a kultúr-végvár szerepét:

*Vigyázzatok ma jól, mikor beszéltek
És áhitattal ejtsétek a szót,
A nyelv ma néktek végső menedéktek,
A nyelv ma tündérvár és katakomba.*

A végvár-öntudat legtisztább hordozói a fiatal erdélyi generáció tagjai, kikben ennek az életérzésnek minden lényeges sajátja feltalálható; átélése annak, hogy egyedül vagyunk, hogy minden problémával minden magyar egyénenkint és magányosan kell meggyürkőzzön és végül ami a legfontosabb, hogy a magyar élet folytonos harcbanállás. Nyoma sincs náluk a XIX. századi honfibanatnak. A nehézségek büszkeséggel töltik el, a rájuk zúduló csapások is kiválasztottságukról beszélnek nekik, a harcot a végvári vitézek hetykeségével állják, s a küzdelem hősiességétől megmámorosodnak.

Zrinyi és Széchenyi tanításával induló Hitel c. lap köré csoportosuló fiatalok egyik legizmosabb tehetségű tagja, Albrecht Dezső, tanulmányát, melyben Németh Lászlóék bírálatával szemben foglalja össze az ifjú Erdély álláspontját, így fejezi be: „Vidéken meghúzódva, csendben az egyedüllevő magyarok most kezdik lerakni az új élet alapjait... Közös munkából, apró tettekből, lelkek változásából lassan csak megépül, talán hamarabb mint remélnénk, a mi épületünk. Nem lesz Loire-menti várkastélyokra emlékeztető Hunyadi János vára, de lesz palánkból készített, agyagból vert végvár, amiben élhetjük boldogan és büszkén a hitünk szerint legmagasabbrendű, mert legnehezebb életet.

*Vitézek, mi lehet
E széles föld felett
Szebb dolog a végeknél.“*

Ezzel a legmaibb mába átvezető idézettel a végvári életérzés megnyilvánulásai felett tartott szemlénk köre, multat és jelent összekapcsolva, bezárult.

Az olasz reneszánsz átültette hazánkba is a humanistá-

nak, a Cortigianonak az alakját. A Cortigiano — mint ahogy Leonardo da Vinci-ben tökéletesen megtestesült — a tudományt, művészetet arra használta fel, hogy életét széppé, gazdaggá tegye, hogy azokon keresztül egyéniségét minél jobban kifejtse. Ez a típus a zord magyar ég alatt megkeményedett és egyéniségének megvalósulását szablyával és pennával folytatott, testi és lelki harcban találta meg és legtökéletesebben a költő és hadvezér Zrinyi alakjában öltött testet. A Cortigianoból Végvári Vitéz lett, a reneszánsz férfias nőtipusából a virago-ból Egri Nő, a humanista virtú-ból magyar virtus és a régi, klasszikus ideálból, a „kalokagatosz anér“-ból, a bölcs és szép férfiúból, test és lélek tökéletes kifejlesztőjéből a penna és szablya, szellem és erő harcosa. De az új külsőben is humanista marad, a végvárak stílusa reneszánsz s a harcban is az egyént keresi, a viadalban is a személyiség nagyságát ünnepli és megveti annak a haditechnikának a jelentkezését, mely a mai háborút testet és lelket elemésztő sivársággá tette és az egyént a vágóhídra hajtott csordákba törte be. A mai humanizmus vezéregyénisége, Thomas Mann, egyik budapesti előadásában a világi zajtól elzárkózó, szépségeknek élő humanizmus helyett, férfias, harcias humanizmust követelt. A harcias humanizmusnak a típusa a XVI—XVII. században magyar földön a Végvári Vitéz alakjában már meg is valósult. A magyar kultúra támasza és hordozója a harcos humanista, legyen az a multak Végvári Vitéze, vagy a jelen bátor hitvallója, ki minden egyéni képességét megedzve, szabadon és büszkén veti alá magát a kegyetlen és szent épület sorstörvényeinek, melynek alapjait, falait lemondások és áldozatok vére erősítette meg. Ez a hatalmas végvár pedig, Kőmíves Kelemen vára: Magyarország.

II.

A Ballada

Bajvívás volt itt: az ifjú Minden
Keresztül döfte Titok-dárdával
Az én szívemben a Halál szívét
Ám él a szívem és él az Isten.

ADY

A magyar kultúra legsajátosabb emlékeiből valami komor végzet sejtelve és kínzó szorongás árad ki és ülepszik le vizsgálójának szívére és lelkére. Honnét jön, mi az értelme, oka és társadalmi szerepe ennek a magyar pesszimizmusnak, olyan kérdések ezek, melyekre válaszolva a magyar lelkeség leglényegesebb vonásait határozhatnók meg. Hol van még nép, melynek nemzeti énekei és imái, a nemzetet elteremtő sirról és a bűnhődésről szólnának? Minden más nép a di-csőséget sugározza szét, nevét győzelmi koszorúba fonja, karja örökdő erejében bízik vagy királyát áldja, mikor ünne-pel, csak a magyar vezekel s a zsoltárok, amik a szívéből sza-kadnak, inkább könyörögnek, mint bizakodnak. És ahogy a Himnusz és a Szózat sötét szigeteket alkot az ujjongó nemzeti énekek tündöklő árjában, úgy különül el és fordul magába az egész magyar irodalom és kultúra is.

A kérdések tömkelegét vethetjük fel, a magyar tragikus életérzés titkát mégis hasztalan fürkésszük. Joggal hivatkoz-tak arra, hogy nálunk kisebb és ép oly elhagyatott népek sem látják jövőjüket ilyen sorsszerű komorságban, sőt in-kább bátorságot gyűjtenek és reménykedve várják az elkö-vetkezendőket.

Illyés Gyula egy ősi megrázkódtatás, egy hatalmas nem-zeti trauma lehetőségére utal, mely évezredekre viharfelle-gekkel vontatja a magyar egeket. Az Etelközbe visszatérő magyarok legyilkolva találták szüleiket, gyermekeiket, fele-ségeiket, talán ennek, vagy ehhez hasonló eseményeknek a véres élménye rögződött be folytonos nemzeti szorongás alakjában a magyar lélekbe?

Illyés szellemes kérdésfeltevése azonban megbicsaklik, mert a Mohács előtti időkben aligha helyén való a magyar

pesszimizmus jelentkezésének keresése. Sőt, ekkor még jogos önérzet töltötte el a magyart. Etelköz és Mohi már előkészítették az utat, de a magyar lélek tragikus megroppanása csak Mohács századaiban következett be.

Talán csak azok a nyugatos magyarok a pesszimisták, kik a külföld virágzását és hazánk elmaradottságát párhuzamban látják s ezen elkeserednek — bogozgatja Illyés tovább a kérdés szövedékét. Csakhogy a magyar pesszimizmus a mátyási reneszánsz után lép fel, tehát egy olyan korszak után, melyben a magyarság az egész Itálián kívüli Európát megelőzte, annyira, hogy az elmaradottság érzése jó ideig aligha vehetett erőt rajta. De 1542-ben az országgyűlés már olyan töredelemmel vallja be a magyarság bűneit, hogy a Himnusz alap gondolatának csiráit itt kell keressük. Lehet, hogy nagyrészt az uralkodó osztályhoz tartozó költőink saját rendjük hanyatlását vitték át általánosítva a nemzetre, mert a parasztság és a székelység nem ismeri ezt az érzést, mondja Illyés s ezzel a kérdések támadásában rést hagyva, a megoldás kisiklik kezei közül. Maga a pesszimizmus elnevezés használata sem teljesen helyes. A pesszimizmus lemondást és csüggedést jelent. Ezek pedig nem sajátos tulajdonságai a magyarságnak. Sőt inkább, telítve van vitális energiákkal, de azért sorsát keménynek, zordnak és küzdelmesnek ismeri. Ez pedig nem pesszimizmus, hanem a hősiséget szülő, folytonos harc- és halál-készültséget jelentő tragikus életérzés. Ahogyan a problémát nem szűkítjük nemzeti pesszimizmusra, hanem az ezt tápláló tragikus életérzést vizsgáljuk, akkor legjobb kiinduláspontul ép a székely népballada szolgál. A székelység korántsem az a jókedvű, csak a furfangra beállított nép, mint ahogy a köztudatban él. A székely humor, legtöbbször akasztófa humor, kedélyét egész világ választja el a gyermeketlen gondtalan „Gemütlichkeit“-től. Ugyan szereti a szavak s az értelem játékát, de ezzel nagyfokú bizalmatlanságát és zárkózottságát fejezi ki. Az alföldi magyar hallgat, mert az ő gondolatai nem tartoznak másokra, a székely sokat és csavarosan beszél, hogy gondolatait elrejtse. A két magatartás csak alakilag különbözik, de lényeg-

gükben egy testvér. A székely balladák kezünkbe adják azt a fonalat, melyek mentén a tragikus életérzés indító okait megsejthetjük. Nemcsak a történelmi katasztrófák, nemcsak a Nyugattól elmaradó magyar Kelet vetik árnyukat megszületésére, hanem sokkal ösztönösebb mélységekből tör elő, mert oka, sorsa és törvénye ott feszül a magyar vérben. A vér végzetet jelent. A vér az ösztönök áramlása, az ösztön pedig kérlelhetetlen kötöttség és az örvény felé sodor. De aki csak a vér s az ösztönök szilaj világában él, abban nem válhatik tudatossá a vér kegyetlen fátuma. De ha az izzó önkívületek után hideg gúnnyal felsüt az értelem fénye, akkor az ember, az indulatok prédája, érzi húsának bilincseit és riadt szívében zakatolni kezd a tragikus életérzés. Szenvedély és józanság a magyar vérmérséklet két pólusa, s a tragikum valahol az ezek között sűrűsödő feszültségből robban ki.

Erre a pszichológiai magyarázatra utalnak a székely balladák és ezt látszik megerősíteni az a korszak is, mely a szenvedély és józanság nagy küzdelmének, a balladák főtermésének és a magyar pesszimizmus megszületésének az éltetője.

A tizenhatodik s a következő század méhében hordozta a mai magyarság arcának körvonalát s kultúrájának magvait. Jövőtől terhes sötét korszak, iszonyatos szenvedélyek és nagy eszmények balladái ideje. A történelem erői, szörnyű sebeket szántottak a magyar glóbuszra s a sebek fölé nemcsak vérző lelkű, de vértől üzött testű gyarló emberek is hajoltak, kiknek vonásai csak lassan vették fel a józanul töprengő, segíteni akaró orvos gondterhes kifejezését.

A Végvári Vitézeket nem vizsgálhatjuk csupán mint jelképeket, mert mindutalan szemeink elé duzzad gyarló ember-voltuk jellemképe is. Életük többnyire bűnös és ocsmány — de szépen tudtak meghalni. Mikor a csatatéren érzik már közeledni a véget, akkor féktelen és bősziült testükön a halálpátosz nagyszerű fényében átsugárzik az elrejtett jelkép, és magasztos és örök hőssé válnak. Létük heroikus fináléval zárul, de életük nem egyéb mint a harácsolások, erőszakoskodások hosszú sora.

Néhány család története, Balassáké, Báthoriaké magába sűríti a XVI. század forrongó szellemét. Balassa Menyhért, vagy ahogy ő magát nevezni szerette, „az alföld király“, ki már iskolában tanított, irodalmi tipussá vált, gyónásközben előszámlálja gyerekkori bűneit... „A szentegyházat is feltártam vala... (később pedig) anyámat vén korában minden marhájából kitélvajlám és fosztám, ki miatt bánatjában megbolondula és megnyomorodva más ember házában hala meg. Én a hitet mindenkor annyira böcsültem, amennyire látom, hogy hasam és erszényem teljesedhetnék belőle, annak kívülé énnekem sem hitem, sem Istenem.“ De Bálint, a daliás költő ki zászlójára szent Dávid citerás képét íratta, sem tagadja meg a Balassák sűrű vérét. Fürdőkön, vásárokon, sokadalmakon veri, ütlegeli a polgárokat, erőszakoskodik védtelen asszonyokkal, birtokokat foglal ököljusson, unokanővéreivel puccsszerűen esküszik össze, noha az egyház a házasságot vérfertőzésnek bélyegzi. Násznépe katonaság, kik hozományként rögtön elfoglalják a pataki várat. Vitéz és szilaj katona, ki alig várja a tavaszt, mikor megkezdheti a bajvivásokat. Gyönyörködik a megújuló természetben, a rózsák illatozásában, bokrok, szép violák virágzásában, a fák sokszínű ruháiban és a harmatos fűvön hizlalt jó hamar lovak víg nyerítésében. De a tavasz könnyebbítő szele, nemcsak a portyázások idejét hozza el, de felkorbácsolja rakoncátlan vérét is.

*Eszem vesztve,
Eltévesztve,
Szerelmébe sillyesztve,
Felgerjesztve és ébresztve
Szívemet elrekesztve,
Belső tüzzel emésztve!*

Igy jellemzi ő maga ezt a felforró érzéki állapotot. Tavasz van s ő nemcsak törökökre vet le, kilovagol a májusi napsütésbe, meglát egy Selmec felé igyekvő csinos özvegyet. Ráront, míg csatlósai a fiatal asszony kíséreit lefogják, ő le-

tépi róla a ruháit, leteperi a szántóföldre s bizonyára véghez viszi szándékát, ha a nő kiáltozására segítség nem érkezik. De a zólyomi tanács előtt szemrebbenés nélkül mindent lehazudik és mindenkit meghazudtol: ő soha „szabad útjában asszonyállatot meg nem fertőztetett“ s mikor tivornyáit vetik szemére, dőlyfösen állja, hogy „soha nem tudom, a sybarita élet mi légyen — az italban pedig — mi ellenek lehettett nekiek, holott sem a beste anyjuk gyatra borát, sem a beste atyjuk keresményét nem ittuk, hanem az mi magunkét költöttük“.

Rablólovag és trubadur egyszemélyben, a legmélyebben átérzett vallásos líra költője, de egész a szentszékig elterjed a gyanú, hogy török hitben él és fiát is arra neveli. Főrangú hölgyeknek és jobbágy lányoknak egyaránt nincs nyugtuk tőle s mikor minden vagyonát elvesztette, arról ábrándozik, hogy „nagy úr leszek, ha egyébképen nem is, a férfiaságom után“. Nyughatatlan buja kalandor, de ki mindig szívében hordja elérhetetlen és örök szerelmének; kegyes vidám szemű, piros rózsaszínű ő édes fejr hölgyének a képét. A jellemtelenségnek és a hősiességnek csodálatos keveréke ő, kinek egész életét megszépíti a katonahalál dicsősége.

Kemények és vadak a végvári vitézek, mind dorbézolók „mert soha nem lehet az magyar had részegség nélkül, csak csatára menjen is, azonnal meg kell valahol részegedni“. Török Bálint, ki héttoronyi rabsága folytán lett emlékeztessé és szomorú romantikus hőssé, a vezeklők barátcsuháját még le sem vetette, mikor egy szép lányt megragadott és nyomban ott a piacon megbecstelenítette.

De a korszak háborgó szenvedélyeinek legigazibb megtestesítője a Báthoriak örülettől és zseniálitástól, bujaságtól és vallásos rajongástól átítatott családja. Zsigmond finom, szomorú feje fiúkorában enerváltan jelenik meg az érmeiken, majd mind jobban elhízik és eltorzul. Ami kezdetben neuraszténias bágyadság volt, az örült kegyetlenséggé dagad. Roppant önteltség és férfi s házaseletének súlyos tehetetlenségei között hányódik, míg minden vonása eldurvul s a végén az éremvésők megrettent fantáziájában úgy jelenik meg

mint egy szörnyű jelkép: Ős Kaján és Disznófejű Nagyúr. Bohócok és zenészek között érzi jól magát s gyönyört, melyet mánikusan üldöz, beteg idegrendszere csak a zenében s a vér látásában talál. A vér, a gyilkosság kéjence ő, akárcsak a legtöbb Báthori s nem lehet rá jobb jellemzést találni mint azt, amit Kemény János írt Wallensteinről, hogy „gyönyörködve bugyborékol a vérben“. Unokatestvére a buja és vitéz Boldizsár sem jobb nála. De a fejedelem féltékenysége őt is utoléri s egész pártjával vesztőhelyre küldi s mikor Boldizsár felesége könyörögni jön férjéért, Zsigmond testőreivel, a hirhedt kék darabontokkal levetközteti s úgy löketi ki az utcára. Bocskai uralmával rövid időre helyre áll a nyugalom Erdélyben, de Gábor újra fellobbantja a XVI. század és a Báthoriak szenvedélyeit. Gábor szép és zseniális, de szertelen mindenben, politikai tervekben és szeretkezésekben egyaránt. Erdély boszorkány hírben álló, legszebb asszonyainak vont arany szoknyái suhognak körülötte. Előtte legjobb embereinek a családi élete sem szent. Bethlen Gábornál Váradon vendégségbe lévén, ittasan Bethlen feleségéhez is be akar törni s az ágyasháza ajtaját rugdossa. Magát Bethlent is levágja, ha le nem fogják. A bor és a vér gőze hajtja, haragja szörnyű. Nagy András hajdúvezért saját kezüleg öli meg s az összeesküvő Kendi egyik szolgáját ágyúból löveti ki, lovászmesterét Horváth Miklóst, lovakkal tiportatja össze, a földvári porkolábot, mert a várat feladta, lábánál fogva akasztja fel és a szebeni foglyokat kényszeríti, hogy a toronyból ugorjanak le. Körülötte gyáván meghunyászkodnak az emberek és alázatosan, boldogan ajánlják fel szép feleségeiket. Midőn 1612-ben egyszerre negyvenhárom urat proskribált, akkor a rendek saját testvéreiket és rokonaikat elítélve, köszönetet szavaznak neki „váratlan gratiájáért, mellyel megmutatta, hogy ő édesatyjuk és vér szerint és természet szerint való fejedelmük s ezért a haza atyja nevét neki megszavazzák“. Végére az ő mértéke is betelik és Ghiczy, egy jellemtelen kalandor, a gyilkosság főrézsze, képmutató szavakkal jelenti, hogy „Az nagyhatalmú szent, véghetetlen irtalmú, felséges atya, mindenható Uristen, az mi előbbi ke-

gyelmes urunknak, Báthory Gábornak sok mód nélkül való magaviseletét, cselekedeteit megeléglően, az szegény hazának is ennyi sok kárvallásait, szörnyű inségét megszáván, ez mai nap, úgy mint októbernek 27-ik napján délután három órakor, Váradon Velence utczában, valami legények által életének véget vete." A Báthoriak ziláltsága Erzsébetben már betegséggé fajul. Perének tárgyalásán vallja az egyik tanu, hogy „ő maga az Asszony verte, kénzotta az leányokat, ugyannyira, hogy ő magán merő vér volt néha az ing, hogy mást kellett reá venni: mosatta a véres köfalat... Azt is tudja s látta is az fatens, hogy az égő gyertyát az meztelen leánynak az szemérmes testébe sütötte... Mikor pedig beteg volt az asszony, hogy nem verhetett senkit, tehát az fátens hozzá vonta és darabot harapott az orcájából és az vállából... Az leányokat anyaszült meztelen verette, az földre lefektetvén, úgy annyira, hogy marokkal mérték fel a vért az ágya előtt... Néha négy-öt meztelen leányok úgy állottak előtte és az iffiak is mind látták, s olyankor is mind varrást avagy recét köttetett velek". Marconák és zordul terpeszkednek a XVI. századi férfiak a családi arcképcsarnokok festményein, egyik kezükben kivont karddal, másokban buzogánnyal, s az asszonyaik, akik romlottságban nem álltak férjeiktől, testvéreiktől távol, búbajos lényükkel, ártatlan s öntudatlan élni vágyás vonásaival az ajkuk körül, csendes tekintenek le a falakról. Báthory Anna ki bátyján, Gáboron elkezdve a sort, férfitől férfihez repült, a boszorkányper alá vett társai Imrefiné, Dengheleginé, Báthory Erzsébet, Csejtke titokzatos úrnője, kiről mondják, hogy szüzek vérével ápolgatta szépségét, fehéren és pirosan jelennek meg, kifestett arccal, finom, dologtalan és cselszövő hosszú kezeikkel, boglárok, kösöntyűk, drága kelmék ragyogásától övezve s még a gyatra képeikről is kissé megbabonázzák a késői szemlélőt. A balladák titkos hangulata veszi körül lényüket és életükből balladák születnek, a rossz szülőkről, a hálátlan gyermekekről, gonosz házastársakról. Tömör mondatokban tárulnak fel a tragédiák s néhány sommás szó, mint egy hatalmas fejsze ütés kondítja meg az emberi sorsot. A hősök mindig

ezek a bőszült vérmes emberek. Bethlen János berúgja az istálló ajtaját s ott találja hugát a lovak között a kocsisal szeretkezve.

*Kardját belé akasztotta,
Selyem szoknya elhasada,
Piros vére kicsordula.*

A férj rájön felesége hűtlenségére, bosszúból gyolcsba tekergeti

*Fejinél kezdjétek, talpig szurkozzátok,
Talpánál kezdjétek, végig meggyujtsátok.
Fejéhez állítok egy oláh furulyást,
Lábához állítok egy cigány hegedűst,
Fujjad oláh, fujjad az oláh furulyát,
Húzzad cigány, húzzad a cigány hegedűt,
Fujjátok széltibe, húzzátok ízibe,
Mostan hadd vigadjon feleségem szíve!*

Báthori Boldizsár vesztőhelyre juttatja feleségét, mikor megtudja, hogy az erdélyi kapitánnyal megcsalta. Lélekszakadva érkezik a fejvevő helyre az erdélyi kapitány, ráveti magát Judit asszonyra:

*„Eccör megfordittsa, százszor megcsókolja,
Kéccör megfordittsa, százszor megcsókolja,
Egyém vagy, nem másé, te asszonyi állat!”*

A gerjedelmek forró párája csap ki a ballada szavaiból. A sorsnak lesújtó hatalmas csapásai is balladává teszik a magyar történelmet és a magyar életet. Az öreg Thököly várát, összeesküvés gyanúja miatt, körülveszik a császári seregek. A fiatal Imre földalatti utakon menekül, az apa pedig az ostrom alatt meghal. Az őrség megadja a várat, azzal a feltétellel, ha a holttestet bántatlanul a késmárki sirboltba vihetik. Mégis az öreg Thököly teste hónapokig rothad temetetlenül a pincében s ennek szörnyű emléke táplálja Thököly Imre német gyűlöletét. Másrésről meg a törökkel csap

össze a magyar, a zabolázatlan két keleti fajta minden szer-
telenségével. Pisky István tihanyi kapitány 1589-ben mocs-
kos levéllel viadalra hívja ki Ibrahim basát, a Balaton jegére.
A basa erre úgy válaszol: „Ugy vijunk bestye hitetlen, rossz
bestye kurafi: egy korlátba ketten menjünk be; sem tehoz-
zád magyar vitézek ne mehessenek be, sem én hozzám török
vitézek ne jöhessenek és ott fegyverrel lehet is, foggal lehet
is, mindaddig vijunk, hogy egyik a másikat kivégezze ez vi-
lágból.“ A gyűlölet s a vér színeivel festett komor freskóba
csak itt-ott vegyülnek enyhébb árnyalatok, a szépségnek s a
bánatnak halk, szemérmes dallamai s a komor hadfiak mel-
lett feltűnnek a szomorú hitvesek is.

*Medvebőrös kurta kozsók
S bogzott haja a vállán lóg:
Mellette lép szűz hajadon —
Fejér fátyolos menyasszony!*

Ez a háborgó magyar világ, elszórt, szétzilált embereivé¹.

*„Férfiak, asszonyok, szüzek, szépvirágok,
Széjjel imitt-amott, ti az, kik bujdosatok.“*

Efelett a vérző balladai magyar világ felett mohón és
kapzsin örködik az udvar. Rudolf, kinek személyéhez nevel-
tetése folytán a spanyol Habsburgok sötét színei tapadnak,
eszelősen vonzódik minden csillogó iránt, legyen az csillag,
arany vagy ékszer. Éjjelenként vizsgálja az eget, az arany-
csinálás titkát kutatja s hatalmáért való folytonos rettegésé-
ben nem feledkezik meg arról, hogy mániákus szenvedéllyel,
de jéghideg számítással harácsolja össze a magyar kincseket.
Dobó Ferenc életében nagy összegeket áldozott szabad vég-
rendelkezési joga elismertetésére, de halála után a császár
rögtön elrendeli, hogy összes ékszereit, régiségeit, lószerszá-
mait, ornátusait, főlovait küldjék fel neki. „Halljuk, hogy Do-
bónak egy arannyal prémezett és zsinórozott gyönyörű dol-
mánya van — írja 1602 szeptember 2-án. — Ez után is ku-

tassatok. Hallom, hogy Dobó halála előtt három nappal 40.000 aranyat küldött Patakra. Jól vigyázzatok, nehogy elrejtsek előletek.“ De épen az, hogy a magyarság mindenhol ellenség által volt körül véve, mely vesztéire tört, vagy ki akarta használni, kényszerítette a forrongó magyar lelket rá a fegyelemre és számításra. Az eltorzult szenvedélyes vonásokra a sors hideg szélvihara merev és titkolódzó álarcot fagyasztott. Míg a jellembeli szertelenségnek az ideje a XVI. század, addig a XVII. században a józan számítás vonása fejlődik ki. A Báthory korszak fülledt és ragyogó légkörében még a címeres levelek miniaturái is magukon viselték a nagyvonalú, de egzaltált udvar szellemét. Olasz reneszánsz motívumok, antikizáló részletek, vidáman játszadozó meztelen puttok között hadi jelvényektől körülvelt fájdalmasan groteszk maszkok merednek a nézőre, de a XVII. században ez a stílus megnyugszik és a kutyabőröket, a magyar mezők és falvak egyszerű virágai díszítik. A nagyurak dölőfős és féktelen lángholása helyett most a magyar paraszt józansága és bölcs felfogása lett az uralkodó jellemvonás. „Sem az dialektikához, sem az rhetorikához nem tudunk, a dolgot önmagát nézzük“, fogalmazza meg Bocskai az új alapelveket. A ragyogó és romantikus kalandok kora lejárt, Bocskai már kínosan mérleget az erőviszonyokat, — mért és meddig van szükség az erdélyi fejedelemségre, s mikor kellene bele olvadjon a nagy magyar egységbe, — látását nem homályosítja el sem a szenvedély, sem az ábránd. A Báthoriak pezsgő udvart akartak, mely hasonló legyen a Mediciekéhez, az új fejedelmek pátriárchális egyszerűséggel kezelik államuk háztartását, a fényt és pompát reprezentálásra, a külföld megnyerésére alkalmazzák, de lényük mélyén mindenre gondoló, okos paraszt gazdák maradnak. Bethlen Gábor számadásaiban a fejedelmi tételek, mint az ötvösök, képirók, fundátorok, historikusok, professzorok, püspökök járandóságai közé elszórva szerepelnek a tehén és bivaly pásztoroknak, a szénaosztónak, két talyigásnak, veres kancák mellett levő pásztoroknak kiadott, vidéki kurta nemes gazdaságára utaló összegek.

A Báthori korszak szenvedélyessége helyébe lépő XVII.

századi józanság felbukkanásához a magyar jellemnek geológiai megrendülései vezettek el, melyek a lélekalkat rétegeződéseit gyökeresen felforgatták. De ép ez a hatalmas kataklizma, mely a vad temperamentum fölé rápréselte, az az előtt is meglevő, de mély réteget képező józanságot, tette a ballada termésre termékennyé a magyar talajt, melynek leg-sötétebb kötőanyaga, mindkét században egyaránt, a mély-séges magyar fájdalom volt. „O dolor, o dolor, oh ingens dolor, o ingens dolor!” így kiált fel a Wesselényi összeesküvésben lefejezett Bonis Ferenc siralmas éneke végén. Ez a bánat végig húzódik a hadvezérek, a politikusok, a költők, bujdosó szegénylegények egész életén.

*„Mennyi égen csillag, írdeák vóna,
Mennyi réten fűszál, mind pennaszár vóna,
Mennyi erdő lapi, mind papiros vóna,
Veres tenger habja mind tentalé vóna,
Az én sok bánatom még se férne reá,
Még se férne reá.”*

A magyar balladákban az élet fensége, komolysága tárul fel. A szárba szökkenő erők gerinctörése, nagyurak zuhanása, szegénylegények bánata, megtántorodottak elbukása és a vérnek szakadatlan hullása az ő örökös nagyszerűen tragikus dallamuk. Csak Görög Ilona üti meg a vidámabb hangot, de ez a vidámság is a Halállal játszik.

A balladákban ott bujkáló bánat, a szörnyű vég s a halál komor árnyéka ez a sötét alap — melyet hibásan balladai homálynak neveznek — amelyből szaggatott felvillanásokban emelkedik ki egy-egy részlet; mintha a lecsapó villám lobbanó fénye villantaná ki a fekete éjszakából a töredezett formákat.

A ballada, a magyar életérzésnek a legtömörebb kifejezője, mindenekelőtt drámai kép. A magyar lélek alapegysége a kép. Ami lehetetlen, keresztül nem vihető, el nem érhető, az *képtelenség* számára, amire pedig akarata, vágyai, cselekvése irányulhat, arra *képes*. Nemcsak képzelete képszerű,

hanem egész akarati és érzelmi világa is, főleg pedig képszerű maga a magyar nyelv. Minden életmegnyilvánulása hozzá tapad az anyagi világ érzékelésének legátfogóbb formájához, a képhez. Már Janus Pannonius költészete is tárgyi líra, de a legjobb példát Petőfi nyújtja, aki érzelmeit legtöbbször tájleírásokban fejezi ki. Ebből a nézetből érthetők meg népdalaink kezdő sorai is: a hangulat először egy természeti kép tömör formáiban mutatkozik meg, amit a következő sorok gondolatokkal, érzelmekkel igyekeznek jobban kifejteni. Az elsődleges, ösztönös, spontán érzéklések, felfogások, benyomások a magyarnál mindig kép alakjában történnek.

A balladás látásmód azonban nemcsak képszerű, de drámai is. Nagy sötét foltokból mozgalmasan és szaggatottan emelkednek ki az élesen megvilágított körvonalak. Részleteket elmellőző sűrített erő jellemzi, úgyhogy a modern fametszethez hasonlíthatjuk, melynek, talán nem véletlenül legkiválóbb képviselői ép magyar művészek. A magyarságnak nincs naiv éposza, mert az éposz a hosszadalmas, folyamatos elbeszélés művészete. Az éposz szerepét irodalmunkban a balladák foglalják el, ezek a tömör és szaggatott drámák. A szaggatottság nemcsak a széténeklés, a szétmálás, a „Zersingung“ eredménye, hanem életérzés is. Sűrű, vérmes és tragikus szemlélet-mód, a lefojtott indulatok stílusa. Ezért is választotta Liszt a szaggatottság műfaját, a rapszódíát, mikor a magyarság duhajságát és bánatát akarta kifejezni. A bőszült szenvedélyek elfojtása a XVI—XVII. század fordulója körül történt meg és ép ez a kor látszik a balladák legfőbb kialakulási idejének. A balladákat szilaj szenvedélyek feszítik, de az előadásmód tömör, kevésszavú, sohasem patétikus, hanem súlyos és kemény. Az indulatokat erős korlátok szorítják medrükbe s nem engedik dagályosságba szétáradni. A féktelen temperamentumot a józanság megfékezi. Az ellentétes tulajdonságok, mint temperamentum s józanság, lehetnek vérségi eredetűek, tehát keletkezhetnek a magyaroknak az itt talált más fajú népekkel, szlávokkal való összevegyülés által, vagy pedig a magyarság kialakulásával együtt a finn—ugor és türk elemek összeolvadása hozta létre, de a legvalószí-

nűbb, hogy az ősi lovasnomád életmód által kifejlesztett lel-
kület atavisztikus öröke. Józanság és heves vérmérséklet a
lovas-nomád nép lelkiületének ellentét párja, mely a lovaglás
vad hajszáját a lovas biztos nyeregbeülésével egyesíti. Tem-
peramentum és racionalizmus a földnek és a testnek a szem-
léletmódja, mely csak a lázongó ösztönök sodrát érzi és min-
denben csak a test és földszerű, kitapintható jelenséget érté-
keli. Az ugyancsak ballada termő angoloknak fejlődés törté-
nete e tekintetben nagyon hasonló a miénkhez. Náluk is
megtörtént — a puritanizmussal kapcsolatban — az elfojtás,
s a barokk, VIII. Henrikek, Shakespearek harsány, vérbő
Britanniája a viktoriánus korszak felvilágosult gentleman
Angliájává szikkadt, mígnem ép korunkban az irodalomban
(Lawrance, Joyce) és közéletben (VIII Edward) egyaránt el-
nak a jelei mutatkoznak, hogy az angol lélek a százados el-
fojtások levetése által keresi a megújulást és a megfiatalo-
dást. Az angol és magyar történelem sokat emlegetett pár-
huzamainak talán egyik oka az lehet, hogy a két nép ősi
adottsága hasonló. Sajnálatos azonban az a különbség, hogy
míg az angolok a tengerinomád életmódjukat egy nagyvonalú
kereskedelem szolgálatába állították s ezzel megalapozták
birodalmuk gazdagságát, addig a magyar lovasnomád hagyo-
mány elrekedt és sohasem alakult át egy hasonlóan nagyvo-
nalú szárazföldi kereskedelemmé. Oka ennek az, hogy Ma-
gyarország végvár helyzete folytán mindig harcban állott s
így agresszív ösztöneit és energiáit sohasem alakíthatta át
kereskedelmi hódítássá. Bénítólag hatott az is, hogy környe-
zetében sehol sem látta az imperialisztikus kereskedelem
nagyyszerű arányait, csak a levantei üzérkedés tízéért vevő,
tizenötért eladó szatócs szellemét.

A temperamentum és józanság összefoglalása seholsem
válík olyan szemléletesé mint régi festészetünk legnagyobb
alakjának, M. S. mesternek a művein. Esztergomi Kálváriá-
ján a legkülönbözőbb indulatok ütköznek össze. A felfeszí-
tett Krisztus testén még utolsó agóniájában is érzik az a he-
roikus energia, mely a fájdalomtól sem roskad össze. Bár-
mennyire elorzult is az arca, a teste keményen megfeszül, s

az örületes kínoktól keze ökölbeszorul. A körmök belevág-
nak a tenyér húsába, mintha az utolsó felhördülést akarná
magába fojtani ez a hősi Krisztus. Ez nem Grünewald meg-
gyötört, felpuffadt és elernyedtt testű Megváltója, ez egy ke-
mény férfi, egy katona Krisztus, aki a kínpad haláltusájában
sem feledkezik meg a szigorú égi parancsról. A Krisztus test
két oldalán folyik a szenvedélyek egymásba roppanása, a bá-
nat, a fájdalom s a gyűlölet harcol egymással, mint a homé-
roszi hősök Hektor teteme körül. A Madonna ájultan ha-
nyatlik le, egy szent nő tenyerét arcára támasztva kimond-
hatatlan és jajtalan bánatában gubbaszt. János evangelista
vonásait a harag, a rémület és fájdalom feszíti meg, míg a
másik oldalon egy főember rettenetes böszültségében szidal-
mazza a haldoklót. Ez a főember török ruhát visel, fenyege-
tően áll ott mint egy janicsár aga, mint maga a török vesze-
delem, mely akkor már ott kísért a korbeli irodalomban,
mint az Antikrisztus, a Nagy Török, akiről Laskai Osvát ob-
szerváns rendfőnök prédikált. Mögötte áll csúcsos sisakú,
busa bajszú magyar fegyverhordozója, ki dacosan és felhá-
borodottan fordítja el a fejét a jelenettől, dühösen belekapva
pajzsába és zászlós lándzsájába. A kiobbanni készülő drámai
ellentét ott izzik a két ember, a Nagy Török és a megtérő
pogány magyar között, kit az Isten pajzsul rendelt keleti ro-
konai ellen. Mert isteni végzés helyezte Kelet kapujába a
magyarságot, „ezt az erős népet, melynek vére és csontjai a
különböző országok hegyeit és völgyeit borítják“. De bár-
mennyire szenvedélyektől telített is ez a jelenet, a képszer-
kezet a legszilárdabb és legracionálisabb. A kereszt vízszin-
tes gerendája, a balszáron felnyúló szomorú, száraz fák, a
jobbszáron a lándzsa szigorú keretet alkot, melybe beszorítva
dúl a szenvedélyek vihara. A kereszt két oldalán elhelyezett
két csoportot színbelileg és tömegileg teljesen kiegyensú-
lyozta a művész, úgyhogy a kép szerkezete a legkövetkeze-
tesebb matematikai rendszerességgel épült fel.

A komor balladai hangulat, mely M. S. mesternek ezt a
művét betölti, líraibb változatban jellemzi Paál László bo-
rongós tájképeit, az erdő sötét mélyéből elővillanó fehér

nyirfa törzseit és Munkácsy betyár drámáit. Munkácsy művészetében az ő sajátos, magyar balladás látásmódja és a korszak német epikai ízlése kínzó konfliktust okozott. Össze kell vetni a Siralomháznak a Szépművészeti Múzeumban levő vázlatát és a kidolgozott példányt, s a szemlélő előtt kitarul egy művészlélek egész tragédiája. A vázlaton két súlyos, tömör alak, a megbilincselte dacos betyár és az őrtálló katona, mozdulatlan és néma alakja drámailag bontakozik ki a sötétségből, míg a kész képre minden jobb meggyőződése ellenére Munkácsy még ráfestette a bámészkodó tömeget, tele érdekes és a közönséget mulattató részletekkel, de ép ezáltal elvesztette a festmény, a vázlat döbbenetes erejét. Munkácsy elindult a siker útján, de mivel érezte, hogy amit ő üzletileg fest, nem nő ki lelkének őstelevényéből, az nem az ő igazi művészete, azért a dicsőség mellé társul megszerezte magának a tehetsége elmulásától való folytonos retteget, mely végül is örületbe kergette.

A balladás életérzés a képzőművészetnél talán még jobban kifejeződik a magyar irodalomban, mely Szabó Dezső megállapítása szerint, „a maga egészében egyetlen gigászi ballada, örökös indulásokkal az élet meghódítására, örökös elzuhanásokkal s amelyből folyton kidöngenek a birkozó élet s a halál vak tántorgású léptei“. Amit Szabó Dezső a magyar irodalomról mond, körülbelül azt olvassa le a magyar művészet képeről is annak leghivatottabb ismerője, Gerevich Tibor, mikor megállapítja, hogy „műtörténetünk sziklás szagatottsága nemcsak a jobb vagy mostohább általános történeti helyzettől függ, hanem talán még inkább a nemzeti lélek rapszodikus történeti ritmusából, szeszélyes energia beosztásából, fellobbanásra hajlandó általános hangulati jelleméből következik“. A magyar képzelet a valóság sötét anyagából vérrel formálja meg művét, s nem szövi azt a mesék szivárványozó fátyolává. Jókai kivétel, mert ő a gyermek képzeletvilágában él, s nem a történelem zord levegőjében kialakult fájában és ép amiért gyermeki, azért egyszersmind egyetemesen emberi is az ő művészete. Mivel a magyar ballada az élet földszerű törvényeiből nőtt ki, azért szereplői

sohasem hősök, hanem gyarló emberek, kiknek sorsa ballépéseiket és vétkeiket jajgatja. Szilágyi és Hajmási egymás vérit ontják a török lányért, noha egyikük nő. A gonosz felcséget hiába hívja el a táncból gyermeke, haldokló férje ágyához, s Molnár Anna, azon kevés asszonyok egyike, akikben végül is győz a hűség, csak a felakasztott nők árnyékában ébred bűne s anyasága tudatára. Még Kerekes Izsák is, kinek története a hősi halál dicsősége, a ballada kezdetén részegen horkol a lovak jászlabán és a magyar irodalom legnagyobb s örök hősének Toldi Miklósnak útját is a hirtelen harag, a lovagi szabályok megsértése, s a gyilkosság kíséri. A magyarságnak nem lehetett naiv éposza, mert a magyar nem hisz a csodákban, legfeljebb a mágiában. Szinnyi Merse Pál Böcklin hatása alatt megpróbálkozott egy pár faunos, nimfás képpel, de milyen szálnalmasan sikerült, csupa szárazság lett ez a mesevilág. Mikor azonban a valósághoz, a mindennapok szépségeihez fordult az élet legmélyebb zengésű mámorát szóltattatta meg színeivel. Ipolyi hiába kereste a magyar mitológiát, az sohasem létezhetett. A magyar képzelet racionalizáló hajlandóságára éles fényt vet a Krisztus az Olajfák hegyén képtipusnak hazai változata. Ez a téma első sorban a germán világ kedvence, az olasz festők nagyon ritkán dolgozták föl, akkor is inkább az északolasz mesterek, vagy pedig a barokk nagy kezdeményezői Correggio és Tintoretto. Magától értetődő ez, mert a déli szemlélet szépség és hősiesség keresésének ellentmondott ez a jelenet, a tépelődés, a lelki vívódás drámai jelene, melyben nem a Krisztusban levő divinitás, hanem a gyenge ember elemei vannak túlsúlyban. A német művészet nagyszerű ellentétet alkotott az isteni elrendelés és a szenvedő Jézus alakja között. Legtökéletesebb formát Dürernek egy késői rajzán nyert, ahol Jézus szörnyű kínokban fetrengve, kitért karokkal, arccal a földön fekszik, míg a felhőkből egy angyal csendesén hozza feléje a keresztet. Az angyali alak, az üdvtörténet metafizikai háttérének képviselője, a legritkább esetben marad el a német képekről, az osztrákoknál azonban már gyakran eltűnik, míg a magyaroknál ritkaság, ha szerepel, noha ez a jelenet régi fes-

tészetünk egyik legtöbbet ábrázolt témája. Az angyalból csak a kehely maradt meg, mely ott emelkedik egy komor, csupasz szikla tetején, kegyetlen jelképként. Előtte vivódik Jézus, az alvó tanítványok között magára hagyottan s még az isteni hirnök által sem vigasztalva. A misztériumból emberi tragédia lett, melyet a magányosság pátosza jár át. A sok ismeretlen és jeltelen festő mellett régi pikturánk legnagyobb egyéniségei is feldolgozták ezt a jelenetet: Kolozsvári Tamás, a jánosréti, B. E. és M. S. mesterek. M. S. mesternél az angyal is szerepel, s bár szárnyai vannak, azokat nem használja repülésre, hanem inkább felkapaszkodik a meredek sziklára, hogy annak csúcsára szelíden Krisztus elé helyezze a kelyhet. A Jánosréti mesternél szintén feltűnik az angyal, de ép az ő képe a legjobb példa a magyar racionalizmus bemutatására. Az angyal, ez a szárnyatlan fehér ruhás szép ifiú már véghez vitte küldetését s most a háttérben a fák árnyékában sétál s a kapuhoz közeledik, hogy azon keresztül lépjen ki a Getsemané kertjéből. A Jánosréti mester képzeletében a magyar angyalok végkép elfelejtettek repülni. Az olajfák hegyének mennyei jelenségeiből a földi drámák költészete lett s ez ugyan arra a lelkültre vet világot, mint Dorfmester szentogtthardi, szigetvári és kiskomáromi, XVII. századbeli freskói. Az idegen művész a magyar megrendelők kívánságához és a magyarországi felvilágosodás szelleméhez alkalmazkadván, szakított az évezredes egyházművészeti hagyománnyal s nem az üdv történetének apotheozisait, hanem a magyar történelem jeleneteit, Zrínyi halálát, a szentogtthardi csatát, a pogány lázadás leverését s VII. Ferdinánd szeminárium alapítását örökölte meg a templomok menyegyzetein. Példa ez arra is, hogy milyen szoros kapcsolat áll fenn a magyar vallásosság, a nemzeti érzés és a történeti hivatás tudat között.

Babits Mihálynak, sokak által tán túlozottan értelmezett néhány sora nyomán újabban magyar misztikáról is beszélnek, tagadva a magyarság sokat hangoztatott józanságát. A középkori himnuszokról szólva írja Babits, hogy „a magyar szentek himnuszai nem legkevésbé misztikusok, nem legjó-

zanabbak az aszketikus rajongásban“. De néhány lappal ar-
rébb ő maga állapítja meg, „hogy sok ilyen éneknek nem is
magyarok a szerzői, hanem idegenből idekerült papok és
szerzetesek. De a magyarok sem mint magyarok szólnak itt,
hanem mint Krisztus országának polgárai, mely az ő na-
gyobb és igazi hazájuk.“ A kérdés pedig ép ezen a ponton
dől el. Bizonyára voltak misztikus hajlandóságú magyarok is,
de ezek nem a fajiságukból merítették ezt az érzést, hanem
egy egész Európát átölelő nemzetközi vallási áramlatból.
Nem a gyökerekből, hanem a magasságos egek harmatjaiból
és áldásából táplálkozott ez a lelkiület. Nem a magyarságot
jellemzi, mert hisz átérzésének előfeltétele a magyar tu-
lajdonságok feladása, hanem az egyetemes vallási életet. Az
is kétségtelen, hogy a magyar nép körében is felbukkan
egy-egy misztikus fényű ének, elég ha a Kalocsa vidéki
„Gyászba borult az ég csillagvára“ kezdetű himnuszra gon-
dolunk, de a magyar lelkiületre ebből következtetni itt is el-
hamarkodott lenne. Ezeket a népies egyházi dalokat ma is
nagyobbára régi énekeskönyvekből énekli a nép. De ki hal-
lotta valaha is, hogy parasztság a maga lelkéből szakadt da-
lait vagy a székelyek a balladákat könyvekből olvasva éne-
keljék elő? A népies misztikus vallásos énekek jellegzetesen
alászállott kultúrjavak, melyek az egyetemes egyházi gyako-
raltból szorultak le a nép körébe. Szimptomotikus jelentőségük
tehát jóval kisebb mint a nép saját maga által kialakított
vagy önképére átalakított költői termékei. A magyartól tá-
vol áll a misztikus életérzés, ezt határozottan állíthatjuk.
Természetesen teljes általánosságban ez sem érvényes. Van
nak vidékek ahol a misztika érzékenyebb talajra talál, pél-
dául a székelység katolikus részénél is. De ezek csak helyi
jelenségek, amik a magyarság egészére nézve nem jellem-
zőek. A misztika lágy, odaadó, nőies vallásosság. Vele ellen-
tétes a mágikus vallásos érzés, mely férfias, kemény szüntel-
len viaskodásoktól felkorbácsolt, harcias magatartás. A misz-
tika kifejező jelképe a Szeplőtelen Fogantatás. A mágiáé a
Harc az Angyallal. Az örökké tusakodó magyarság ennek az
utóbbi jelképnek a vészterhes árnyékában emelte fel szemét

a Sion hegy mennydörgésben lakozó Ura felé.

Itt ott felcsendül a magyarság szinfoniájában egy-egy lágy és dallamos vallásos ének, de ezen túl morajlik a balladák szakadatlan háborgása.

A magyar balladás képzelet nem ismeri a földöntúli hősöket s ép ezért, azok tragédiájában saját bűneik következményeit látja. Kőműves Kelemen családját saját végzése dúlja fel, Budai Ilona gyermekeit elűzve maga magát teszi elhagyatottá, Bethlen Anna, Daniel Imre vére azért folyik, mert nem tudta megzabolázni, Kis Gerő Istvánné, Nagy Bihal Albertné gyermekei magukat teszik árvákká és Bíró Mátyás nagyravágyó királylány álma és rablása veti rideg rablásra. A sokat emlegetett magyar elfogultság nem egyéb mint a szó legszorosabban vett értelmében önámítás, mert a magyar lélek mélyén mindig ott fáj bűnös és gyarló voltunk tövise. Az öndicsőítés füstje arra való, hogy elhomályosítsa súlyos kisebbségi tudatunkat, melynek túlkompenzálásaként épült fel a mult fényes emlékei, s a jövő még igézőbb ábrándjaiból a magyar légvár a Nagy Parlag felett. Extra Hungariam non est vita — valljuk büszkén, de utána magunkat önkénytelenül leleplezve, mentegetődzve hozzá kell tennünk: si est vita, non est ita, ha van élet Magyarországon kívül, az nem ilyen. Ép ettől a másszerű élettől fél a magyar, mert hazája szűk határai között, a Magyar Ugar sivárságában nagynak képzelheti magát, de mennél inkább távol ki a látóköre, annál jobban zsugorodik össze hazája, annál inkább kénytelen büszke álmaiból a megtépett valóra ráébredni. „Szegény kis haza, mégis elég csunyácska vagy“ — sóhajt fel Széchenyi — külföldi útja alatt. A magyar álmaiba menekült, mert nem mert megállni az európai perspektíva széles térségein. A magyarságban sok az önámítás, de kevés az igazi nemzeti önérték. A honfoglaló magyarok maguk körül nem találtak egy rokon népet, egy baráti nemzetet sem. Míg vad portyázások alatt nyilaikkal rettegésben tartották Európát, tekintélyük volt, amíg a tatár s török ellen védték Európát, szükség volt rájuk, hivatásuk volt. De elmúlt a kalandozások kora s nem féltek többet tőlük, elmúlt a török

vész, és rájuk többé nem volt szükség. A magyarság egyedül volt, a latinok, germánok és szlávok sok ágú családjai között az egyetlen társtalan nép. Ekkor a magyarság alatt megrendült a valóság talaja, s biztatón már csak az álom intett feléje. A humanisták és Werbőczy még büszkén vallják, hogy irodalomra, a jog kodifikálására nem értünk rá a folytonos harcoktól, mert mi védtük az európai kultúrát. Ekkor a magyar még érezte, hogy a nyugati tudósok csak azért dolgozhatnak csendes celláikban, mert a végeken magyarok csatáznak, hogy a versíró pennaszárok csak addig fogyaszthatják a tintát, amíg a magyar kard az ellenség vérént ontja. Tehát a magyar vitéz szablyája époly kultúr termelő érték, mint az európai művelt szellemek tolla. A harcok elültével azonban a magyarságnak ez a hivatása megszűnt, de a kulturális elmaradottság fenn állott s a magyar, az árva és idegen nép, újra fölösleges barbár volt az előkelő nemzetek sorában. A harcoktól elfáradt magyarság nem érzett magában elég erőt arra, hogy az elmaradottságot behozza s ezért megszületett kisebbségi érzete s annak túlzó egyensúlyaként az önámítás. De az Európavédő harcok alatt is kezdte észrevenni, hogy már Európa nem méltányolja úgy a megrokkant magyarság szerepét, mint ahogy II. Pius pápa méltányolta a Hunyadiak törökverő kardját. A harcok alatt is már érezhette, hogy mindenki elhagyja a magyarságot, s a nagy és súlyos harcot egyedül kell megharcolja, sőt a Nyugat ki is használja ezt az ágyútölteleknek szánt népet. A hetyke hivatástudat megroppant s a kor vallásos szellemétől áthatott magyarok, magukban kezdték keresni azokat a bűnöket, melyekért most a csapások úgy hullanak rájuk. Az 1505-ös rákosi végzés még büszkén hirdette, hogy „ez ország a kereszténység pajza és bástyája — amelyik saját vérének nagy hullatásával oltalmazza állandóan a kereszténységet“, de már az 1542-iki törvények 2-ik cikkelye végzésileg jelenti ki, hogy „a magyar nemzetet haragjában bűneiért veri a megbántott Isten“.

Az az önmagunk gyalórságára, a bűnök és a bűnhődés kérlelhetetlen összefüggésére mutató kéz, mely a balladák sötét háttéréből kiemelkedik, ettől fogva állandó felkiáltójel-

ként ott ég a magyar lélekben. Nincs még egy nemzet, melynek nagyjai és költői — Zrinyi, Berzsenyi, Kölcsey, Széchenyi és Ady — oly kíméletlen őszinteséggel (s oly kevés eredménnyel!) tárták volna fel nemzeti vétkeinket. Feltűnik a költők szemei előtt az egykori dicső vár, „mely sok ostromokat mosolyogva nézett“, de melyet elszórt a veszni tért magyar erkölcs, s melyben most undok vipera fajzatok dúlnak. Új Zrinyiként új erős nemzetséget kíván a költő, mert a mostaninak:

*...korcs volt anyja vére,
Más faj állott a kihunytt helyére,
Gyöngye fővel, romlott szívtelen:
A dicső nép, mely tanult izzadni,
S izzadás közt hősi bért aratni,
Névben él csak, többé nincs jelen.*

A dicső ösök, s a korcs jelen áll egymással szemben, s ez utóbbitól a Magyar Ábránd útja vezet vissza az ösökhöz, a multhoz, a dicsőséghez. De valóság azért belenyilallik a Délibáb város lakóiba is, felködlik a végzet: a sír hol nemzet süllyed el. A magyar költő virrasztó, s a csillagoltó sötét-ségben ott fekszik előtte a Nagy Halott.

*Almodunk mi hihetlent
El se merjük mondani.
A holt szeme félig nyitva.
Hátha meg nem volna halva
S lehetne még valami.*

A félig nyitott szemű Nagy Halott mellett virrasztó Zrinyit is előnti az utolsó cselekvések láza, hátha még fellehet rázni a tetszhalottat. „Ime kiáltok, ime üvöltök, hallj engem élő magyar! Ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz! Ime tudományt teszék előtted nagy Isten, mindent amit tudok kiáltok, hogy én tőlem elaluvásomért nemzetem vérét ne kérd számon.“ Zrinyi üvöltése elvész a magyar pusztá halotti csendjében. A visszhang ami érkezik rá Petkó Zsig-

mond Cantio Militarisában, szomorú és lemondó. A magyarság „most is aluszik, nem használ kiáltás — egyszersmint csak eldülünk.“ De a véget még sem lehet tétlenül bevárni. Az agonia percében a halott körül állók segíteni akarása örületté, Széchenyi István fájdalmas magyar örületévé fokozódik. „Lemesik szárnyaimat, lábaimon járok, levágják lábaimat, kezeimen fogok járni s ha ezeket is kiszakítják, hason fogok mászni, csak használhassak“ — írja naplójában a legnagyobb magyar. A haldokló ágya mellett az orvosok már a legvakmerőbb, a legveszedelmesebb operációkkal kísérleteznek.

*„Merj! A merészség a fene fátumok
Mozdíthatatlan zárait átüti
S a mennybe gyémánt fegyverével
Fényes utat tusakodva tör s nyit.“*

A Magyar Balsorsot meg kell törni s be kell hatolni a jobb jövő ragyogásába, de az út oda a Halál s a mártíromság völgyén visz keresztül. „Magyar nemzetünkért koporsóba szálltam“ énekli Kovács György végvári vitéz, búcsúdalában.

Az élet szerelmének és a halál árnyékának legkülönösebb vegyítésű balladájában, Görög Ilonában egy ősi mithosz maradványait sejthetjük. „Bizony csak meghalok, anyám, édes anyám! Görög Ilonáért!“ sírja Zetelaki László. Ezzel a hanggal kezdődnek a székelyek legtragikusabb balladái s így a történet kezdetén még nem tudjuk, hogy a Sors mit fog hozni. Görög Ilona — kinek személyében a meghalt kedveséért a halál alvilágába leszálló babiloni istennőnek, Istárnak, a népek mesekincsébe átszivárgott alakja ködlik fel — karcsú derekával, piros orcájával, dombos ajakával, gömbölyű farával maga az Élet. Ő életet hoz, de nélküle a halál köszönt be. Az életnek s a földnek mindennapi paraszti formában megjelent kegyes istennőjét akarja magához kötni, a fene fátumot elűzve ez a szegény magyar legény s ezért gyöngyöt járó, suhogó selymet hullató csudamalmot, egeket verő csudatornyot épít s mikor már semmi sem használ, megjártassa azt, amitől legjobban retteg; a halált, s ezzel megnyeri az

életet. Ebben a balladában a magyar művészetnek jelképét érezhetjük, melynek célja a Magyar Sors komor végzetének megbűvölése s jobbra fordítása. A Nagy Halotthoz le kell hozni az Életet — „ezért minden önkínzás, ének“. Ady, Szabó Dezső, Féja hangsúlyozta már, hogy a magyar költészetet a halál rettenete sodorta fel a legvirágzóbb életre. „Hova nagyobb rajtunk a kínzás, annyival buzgóbb lesz a kiáltás is“ írja a XVII. században Bornemisza Péter. A magyar művész üvölt mint Zrinyi, hogy ne hallhassa a nemzetét leroppantó vihar zúgását — vagy pedig fűtyürészik, hogy elfojtsa magába a megsemmisülésnek egyre feléje kúszó nagy csendességét.

*Holdfény alatt járom az erdőt,
Vacog a fogam s fűtyürészek.
Hátam mögött jön tíz-öles,
Jó Csönd-herceg
És jaj nekem, ha visszanézek.
Oh, jaj nekem, ha elnémulnék,
Vagy felbámulnék, föl a Holdra:
Egy jajgatás, egy roppanás.
Jó Csönd-herceg
Nagyot lépne és eltiporna.*

A magyar költő nem némulhat el, mert akkor rá tör a végzet, de nemcsak rá, hanem egész nemzetére is. A magyar költőnek mindig énekelni kell száraz ágak között, csüggedten is, mert csak így lehet megidézni az életet. Megidézni a sorsot ez a mágikus ösztön lappang a magyar művészet s főleg költészet mélyén. A nemzeti bűnök feltárása, a nemzethalál gondolatban való átélése ősi kultikus szertartássá válik, mellyel el lehet menekülni a fenyegető pusztulás elől. Az önismeret bűvös szó lett, mellyel az élet kapuit lehet fetárni. „Itt tátonag a nemzeti elfogultságban azon mélység — írja Széchenyi — melynek fenekéből gőzölög ki a majd-majd elsúlyyedendő nemzeti létünk rothadt szaga s mely mindaddig nemzeti koporsó gyanánt tárva fog állni előttünk, míg azt az

önismeret s javulásnak... szelleme... bé nem töltik.“ De az önismeret szinte már a javulásnál is fontosabb, a külső helyzet revízióját meghozza a magunk revíziója, a bűnök megvallása meghozza azoknak a bűnöknek a bocsánatát, melyekért a haragvó Isten a magyarságot veri és a bűnök meglátása már egymaga is elűzi a Bal Sorsot. Hibáinkat egy keserű itallá öntve össze, Széchenyi így kiált fel: „Ürítsetek ki hazánk el nem romlott fiai... e serleget fenékiig s meg lesz mentve a honunk.“

A bűnbeismerés és a nemzethalál lelki, költői eszközökkel való átélésének balsorsot űző mágikus erejében való hit, természetesen csak a magyar lélek ősi, primitív rétegeiben, az ösztönök világában mélyen elrejtve lappang, de így is elég arra, hogy a magyar művészetnek különös egyéni jellegét megadja. De ép ez a szavak bűverejében való hit eredményezte azt is, hogy noha önismeretre oktató irodalmunk páratlan hatalmas és megrázóan vésztiósló, hatása a tettekben vajmi kevésbé mutatkozik.

Az élet-halál titkokat kutató, balladás alapérvzés nagyszerűen férfias komorsága hangolta át nemcsak a magyar életet, hanem a magyar tájat is. Az Alföldön még nem borult el teljesen a magyar ég, itt még valami gyermekes romantika kíséri a betyár útját, kinek sorsa nekik nem a bűn és bűnhődés, az életösztön és a halál drámai küzdelmét példázza, hanem a mesebeli hőssé lett szegény legény úrbüntető kalandjait. De a nagyságos puszták lakói, a sötét arcú szórtalan pásztorok, már igazi balladai alakok. A sarkukon guggolnak, vagy a szamár árnyékában fekszenek kiégett földre terített bundáikon. A kemény, zsíros hajú, fekete pusztai emberek, fekszenek, pipáznak, ülnek keresztbetett lábakkal, nem szólnak napestig, de némaságukban vad, barbár gondolatok támadnak lelkeikben s a súlyos, bunkós-bot mellettük fekszik. A falvakban a bővérű, nagy vágyú legények, a Túri Danik élnek, kiket indulataik kérlelhetetlen erővel hajszoznak romlásba. Minél inkább nőnek a hegyek annál balladaibb lesz a táj. A fajok, nemzetek, emberek, farkasok tépik itt egymást. Fáklyaként égnek el itt a nagyráihivatottak, harangok nyelvét

köti meg itt a halál s termékeny falvakat sodor el itt a végzet. Favarakban lakó ellenséges nemzetségek marják itt egymást, zord idők süvöltenek az erdők mélyén, hol a fák úgy állanak, mint fekete gyertyák s a sziklák mint nehéz gondtól ráncolt homlokok. Az állatok és a fák között élnek az erős, szívós emberek, a balladák névtelen hősei, kik nem félnek vértől, haláltól, kik úgy nézik a világot mint a farkasok, melyek ott nyugtalankodnak a szomszédos fák között. Juhtej- és tűzszagúak, a foguk fehér, csattogó, fegyverük a kés és fejsze, fog és köröm. A darwini „harc az életért“ itt a maga ősi nyersségében jelenik meg, harc emberrel és állattal, harc a fáttal, folytonos harc — de mi lesz a vége? A magyar költő képzeletében úgy rémlik mintha ezen a tájon egy ősi rontás, egy gyilkos varázs ülne, mely megemésztette a nyugatra került lovasnomádokat mind, a húnokat, avarokat egymás után s most már a magyar látnokok szemei előtt mutatkozik meg riasztó roppant vízióival. A magyar rónákon lepányvázott lelkek kínlódnak. Magyarország a bűz-lehű bús Halál-tó, tele förtelmes kigyófejű halakkal s húzza, magához vonza a bátor, büszke madarakat.

*Hiába minden, mind lehullunk,
Húz a halál-tó: elveszünk.
Hiába lelkünk, lángolásunk,
Szerelmünk, jóságunk, eszünk,
Erőt mi rajta nem veszünk,
Halál-tó marad Magyarország.*

Néhány könyv pusztá címéből, néhány regény és vers idézetből — Móricz, Rákosi Viktor, Szabó Dezső, Kós Károly, Kemény Zsigmond, Nyíró és Ady műveiből vett néhány mondatból így alakult ki sötét és fenséges színeivel a balladái magyar táj, mely ugyan nem egyéb, mint az Élet és a Halál között küzdő magyarság lelkében felriadó rémképek túlzott és expresszionista kivetítése, de amely mégis sajátos és magasztosan komoly színekkel árnyékolta be a magyar kultúra képét.

III.

Steppe és Oázis

Büszke magyar vagyok én, Keleten nőt törzsöke fámnak,
Nyugoti ég forró keblem nem tette hideggé.

Kölcsey

A népek, akárcsak az egyének, fiataikorukban a legfogékonyabbak a külvilág benyomásai iránt. A fejlődésnek ebben a korai szakában, a környezet mély és jövőtől terhes képek alakjában íródik be a lelkekbe, hogy onnét többé ki ne kerüljön, hanem annak egyik legalsó rétegeként, a kollektív tudattan östelevényében bőáradású csatornákon keresztül táplálja a későbbi jelenségeket. A német képzeletvilág félhomályában a teutoburgi szent tölgyek ma is ott nyújtják ki kéréses ágaikat a megfoghatatlan fellegek felé, míg a magyar lélek mélyén a vágató lovasrajok előtt feltáruló síkságok világos térföldjei terülnek el. Más gyökerű és más arcú kultúrát jelent ez a két lelki táj. Jelenti a növények fény felé sóvárgásának misztikáját és jelenti az állati lét mágikus vadságát, jelenti az élet formáinak bonyolult őserdei bőségét és jelenti az alföldek mindent világosságban megmutató egyszerű, de hatalmas vonalait. Röviden a különböző kultúrák típusainak két geológiai kialakítóját és jelképét, az oázist és a steppét jelenti.

A germán mithológia középpontjában a Világfa, a kozmikus Yggdrasill áll és alatta a nornák fonják a komor sors szövétét, hogy egykor az romlásba döntse, az Istenek Alkonyába, a tragikus Ragna Rök-be süllyessze a mennyei ázokat. De ez a fa erősebb mint a sors és erősebb mint maguk az istenek, mert ez a fa a világmindenség, ahogy azt a germán képzelet látja.

Wodan vallása látszólag már rég kikopott a germán lélekből, de ennek a mithikus fának a képe egyre kísértett. A német gótika Crucifixusainak hosszú során az úgynevezett életfa, Lignum Vitae típuson, Krisztus sovány és vérző teste nem a kereszten függ, hanem egy Y alakú ágas-bogas fa villá-

san szétváló törzsén. A megváltás kifejező szent jele helyett ezeken a fészületeken az ősi germán Világfa, az Yggdrasill áll újra előttünk, melyen egyszer észak irdatlan kódében kilenc napig szilaj szelektől tépetten függött Odin, a vad valkür hordák félszemű rém-istene.

Igy tört elő hosszú századok után a gótika misztikus és keresztény századaiban az ősi germán képzet s helyenként az Yggdrasill győzedelmeskedett a kereszt felett, mert ez a fa, a német lélek szimboluma.

Hatalmas és sokféle ágazó, sárból táplálkozó és égbe törő lény ez. Százados törzse örök viaskodással küzdi fel magát a magasba. Könnyed szellők nem mozdítják meg nehézkes ágait, de villámok, viharok gyakorta látogatják. Hazája a sötét erdő, tele csodás lényekkel, koravén tudós törpékkal. A romantika kék virága is valahol itt nyílik. Érzelmes csodálat fogja el a német lelket, ha énjének ezt a jelképét látja s ha nincs is szeme előtt, képzelete akkor is visszazáll hozzá. „Oh Tannenbaum wie grün sind deine Blätter“ ... éneklik a karrikatúrák német kirándulói Capri azur barlangjában, ahol egykor az örült Tiberius császár bámulta a haboktól ezüstre vált testét.

Az erdő és a fa formálta ki a német lelket. Az erdőírtás kemény, izomfeszítő és hősi küzdelme edzette meg a germán testet és nevelte fel folyton előre csörtető akaratoságát. A német kultúra irtvány kultúra, — hirdeti a legújabb német történetiszemlélet, — melynek mindig a nagy erdőírtások helyén alakultak ki legfontosabb gócai és legátütőbb erejű kezdeményezései.

A kemény derekú fa, mint jelkép és mintakép, ott bujkál mindig a német költészetben és művészetben. Wölfflin szellemes megállapítása, hogy az olasz festők képeiken a fákból is épületeket, fülkéket, tektonikus tagokat képeznek, míg a németek az oszlopokban, pillérekben, boltozatokban egyaránt a fák ágas-bogas nyújtózását és a folyondárok széleséyes indáit fedezik fel. A német katedrális nem egyéb mint egy hatalmas és szent erdő, melyben egyszer csak megjelent egy idegen világ követe: a magyar lovas. Az ősrégi né-

met hagyomány — melyet az újabb irodalomban szeretnének elfelejteni, — hogy a bambergi titokzatos lovaskirálysobor Szent Istvánt ábrázolja, jelképes és jellemző. Ez a csodálatos szépségű germán hős, távolba kutató lelkes tekintetével, amint felbukkan a hatalmas pillérek erdejében, a kegyes német hívők számára a magyar királyt jelentette, mert — lóháton volt. A bambergi hagyomány századokon keresztül arról is megemlékezett, hogy István király Henrik császárhoz eljött háztűznézőbe s a bambergi dómba lóháton léptetett be. A német hivek szemében a lóháton ülés Szent Istvánnak fontos ikonográfiai ismertető jele volt. Ebben a korban a ló és lovas ilyen méretű, majdnem kerek ábrázolása nagy újítás és élmény volt s a képzelet ösztönösen kapcsolta össze a keresztény művészet egyik legelső lovassobrát Európa legelső lovasnemzetével, a magyarral.

Ha a német lelkvilágot a fa, akkor a magyart a ló példázza. A bambergi lovast még csak képzelettársítás fűzte a magyar lovas kultúrához, de az első önálló lovassobor, mely az antikvitás óta első ízben vetette fel és oldotta meg a maga teljességében ezt az ábrázolási problémát, már egyenesen belőle nőtt ki. Kolozsvári Testvérek származásáról, hogy erdélyi szászok vagy magyarok voltak-e, sokat vitatkoztak. Az írott adatok ezt a kérdést nem döntenek el. A szobrok feliratait megörökítő feljegyzésekből csak annyi tűnik ki, hogy szülővárosukat egy ízben németes formában Clusenberchnek, máskor meg Kolozsvárnak nevezik. A kérdés azonban egyszerűen javunkra dől el, ha a művészetüknek ihletet adó légkört iparkodunk felidézni. Miklós festő, fiait Mártonnak és Györgynek keresztelte el, tehát mindkettőnek lovasszentek neveit adta. A két lovasszent közül az első még hozzá panóniai születésű is volt. Nomen est omen, a két művész nemcsak nevükben jutott kapcsolatba a lovasvilággal, hanem művészetük főtárgyát is annak megörökítése képezte. A lovas és agrár magyar társadalomból hogyan nőnek ki a művészegéniségek, arra legjobb példa a Dürer család esete. Dürer Albrecht maga jegyezte fel, hogy az úgy látszik kisnemes Ajtós család ökor- és lótenyésztéssel foglalkozott. De a

nagyapa, Antal már ötvös volt és azzá nevelte Albert fiát is, ki aztán Nürnbergbe került s a nagy festő apja volt. Az egyik testvére viszont Váradon pappá lett, a másik pedig lószerszám készítő. Ez utóbbi fia, a Kölnbe vetődött ötvös, Magyar Miklós (Niclas Unger). Ha Dürer Albrecht művészetére nem is tarthatunk igényt, annál inkább beletartoznak a magyar kultúrtörténetbe a családra vonatkozó adatok, melyek élénk fényt vetnek arra a lókultusztól átitatott magyar ötvöstársadalomra, amelyikből a Kolozsvári testvérek is származhattak. Az sem egészen véletlen, hogy a szobrász testvérpár után egy fél századdal városuk nagy fia, Kolozsvári Tamás újra élénk érdeklődést mutat a lovas ábrázolás iránt. A Garamszentbenedeki oltárképnek keresztrefeszítésén Tamás mester a Zsigmond király és császár vonásaival ábrázolt megtérő századost és egész kíséretét lóra ülteti, ami ebben a korban elég szokatlan vonás. A katonai és lovas életmód a magyar érdeklődésnek bizonyos irányt adott. A művészettörténeti kört még inkább kultúr históriaivá bővítve, eszünkbe jut az is, hogy nemcsak a huszárságot népszerűsítette a magyar, egész Európában, hanem a kocsi találmánya is tőlünk terjedt el, mint ahogy arról XVI. század eleji írók (Herberstein, Avila Y Zuniga) kifejezetten meg is emlékeznek. A lóval való együttélés a magyar találékonyságot is abba a fejlődési vonalba terelte, melynek gyümölcsei megmutatkoztak a harcászatban, a közlekedési eszközökben és a művészeti ábrázolásban egyaránt.

Márton és György az árpádházi szent királyok bronzszobrai után két ízben dolgozták fel kedvenc témájukat, a lovasvitéz alakját, a prágai szt. György s az elveszett híres nagyváradi szt. László szobrukon — majdnem egy századdal megelőzve Donatellót és Verocchiot, a nagy olasz condottierik mestereit. A ránk maradt szent Györgyön feltűnik, hogy mennyivel tökéletesebb a lónak, mint a lovasnak az ábrázolása, noha az emberi alakkal már akkor sok száz esztendeje foglalkozott a keresztény művészet, míg a ló ábrázolása majdnem szűz terület volt. De a testvérpárt jobban érdekelte a ló, mint a rajta ülő vitéz — s ez igazi lovas gondolkozásra vall,

ami számára a ló mindig fontosabb mint a lovas. Ez a ló kultusz, mely Miklós festő családjára oly jellemző, s mely a szobrász testvéreket születésüktől kezdve végigkíséri, megmutatja, hogy a művészek akik ennek a kornak legjelentősebb szobrászegyéniségei, a magyar kultúra szelleméből nőttek ki, s annak a legnemesebb lovas hagyományait követték. A német sohasem volt huszár nemzet, mégkevésbé az erdélyi szász s a lókultusznak ily nagyfokú kultusza, egy szász festő családja körében egyenesen elképzelhetetlen, míg a magyar kultúrában beleágyazva a prágai szt. György egy több százados hagyomány és lóval való együttélés eredménye, az átalakult lovasnomád szellem késői gyümölcse. Szent Györgynek, az Anjouk udvari kultúrájától kifinomodott gótikus lovagnak az alakja mögött, a századok homályán keresztül felködlik Krum kánnak, az ó-bolgár nagyúrnak a madarai sziklába faragott lovas képe. A magyar művészek számára az ábrázolás leglényegesebb s legtöbb szeretettel megoldott problémája a ló erektől átjárt telivér teste volt, míg Altdorfer ugyanezt a témát másfél század múlva megörökítő képe elárulja a német érdeklődés irányát. Itt már nem a ló, s nem is a lovas a lényeges, hanem a jelenet színtere, a zöldelő erdő, melyben az alakok elvesznek. A sárkányölő szent csak annyiban részese a képnek, amennyiben az erdő mesehangulatát testesíti meg, s az erdő mitoszt hordozza. A német fejlődési sor végén Böcklin híres képe a Schweigen im Walde áll, melyen a rengeteg misztikus öléből az egyszarvú csodaállaton lovagló szűz bukkan ki. Kolozsvári testvérek váradi szent Lászlója nem maradt ránk, pedig a nemes katona nemzetnek legszebb szimboluma lehetett. A lovasélet első szenvedélyes és európai jelentőségű ábrázolója a legmagyarabb szent királynak állítottak ezzel emléket, melynek szépsége és ereje, még a deres magyar mezőkről és a fagyos Ister partjairól Itália gondtalan tájai felé vissza sóvárgó Janus Pannonniust is megrendítette s megsejtette vele a katolicizmus égi olajába rejtelkedő ősi hagyományt.

*Lovag király a sújtó alabárdal,
Akinek fényt szór csillogó ruhája,
Akinek teste illatos nektárral
Az oszlopos sírboltot át bejárja
Segíts meg engem, oh segíts az útban —
Előre társaim, vágdatva gyorsan.*

A szent király tündöklő alakja a magyar nép legkedveltebb hőse lett, különösen a keleti végeken, Erdélyben, melynek védőszentjévé fejlődött ki. Kívánsága szerint Erdély nyugati kapujában helyezték örök álmra szent testét. Eldugott, fatornyos kis székely templomok százados freskóin tűnnek fel a lovas király vitézkedései, az ellenséget üldöző, lányrabló kunnal viaskodó hős, kemény katona legendái. Az oroszlán arcú „rex serenus” személyében a pogány Nap lovas mítosza született újjá, a hadak útján búsán vágdató leáldozó Csaba királyfi tért vissza diadalmas hajnali napszerűségében, hogy eloszlassa a magyar égbolt viharvemhes fellegeit. „Ugy ragyogott, mint a hajnali csillag a köd közepette — hirdeti himnikus lendülettel a gestairó — elosztatva az undok sötétséget és amint a Telihold ragyog a maga idejében, vagy mint a fénylő nap, úgy világított népe előtt, mint a hűs-ből kiolvasztott zsír.”

A szent király mithikus, sugaras lényének elválaszthatatlan társa — a nép képzelete előtt — a lova, Szög, ki őt tünényyszerű gyorsasággal röpítette az ellenség közé, s szállt vele az ősi hitregék végtelenje felé. Thuróczi még csak nevét ismeri a csodás lónak, de Bonfini már valóságos dicsőítő éneket fon köré. Nem győzi magasztalni erejét, gyorsaságát, értelmességét. Szög valóságos fegyvertársa volt urának, az ellenséget rúgta, harapta, mardosta. Ennek a ló személyiségnek mithikus kiépítésében Mátyás király hatását véljük felismerni, kinek katona lénye, tudatosan fordult vissza a lovas-nomád hagyományokhoz. Kun László példáját követve, ő is szakít a király elődök Szent László kultuszával s a magyar léleknek a László legendában csak sejtetett mélyebb steppe rétegei felé fordult érdeklődése. Az ő mintaképe az Európát

pusztító hun-magyar, kinek lovasrohamai végigsöpörték a történelem széles térségeit. A nagy humanista király lelkében ott égett az ősi barbár láng s történetírói nemcsak „divus“-nak nevezték, s családfáját nemcsak a római Corvinusokig vezették vissza, hanem a „Secundus Attila“ megjelöléssel is hizelegtek neki. Mindenekfelett gonosz és vad, barbár hun királynak ismerték fel ellenfelei, élükön Callimachussal, ki Attiláról írt könyvét róla mintázta. Mátyás királyban, az európai humanizmus és az ősi lovasnomád hagyomány különös, jellegzetesen magyar egységben mutatkozik meg s ez utóbbi néha sötét tűzű lánggal lobban fel és üti át a reneszánsz kifinomodott udvari formáit. Ferrante nápolyi király Mátyásnak kedveskedni akarván, udvarába egy lóidomítót küldött. Mátyás a legnagyobb felháborodással utasítja vissza a király figyelmességét, mert az ősi, harcias és bensőségesen komoly ló-kultusz egyetlen megsértését látja a spanyol iskolára, cirkuszi produkciókra oktató lóidomító működésében. A ló, a végbeli élet-halál harcok részese s mint ilyen, tiszteletet, szeretetet érdemel és nem mulatságra való. „Olyan paripákra — írja — melyek spanyol módon összehajló lábakkal ugrándoznak, sohasem vágytunk, sőt azokat nemhogy komoly dolgokra, de még játéokra sem akarjuk tartani. Minekünk nem olyan lovak kellenek, melyek összehajló bokákkal ficáncolnak, hanem amelyek, ha szükséges, szétvetett lábakkal erősen megállanak.“

Szent László és Mátyás király a magyarság két örök álomképét, az Európa Vágyát s a Kelet Mithoszt hangolta össze. Az első személyében egyesültek a keresztény lovagnak nemes tulajdonságai a pogány Nap lovasnak mithikus, túlélő képzetével, míg a második a korszerű humanista és condottiere ideált a szittyia magyarság vérbő és barbár televényébe gyökerezettette le. E között a két európai s mégis mélységesen magyar királyi férfi között áll Kun László, akivel az ősi steppe lázad fel a letelepített, városokba kerített, európai mázú magyarság ellen. Az elveszett steppe nagyságos és szabad térségei, a végtelen vad hajszáék, a szilaj vadászatok, a pogány vérben fészkelődő állati vándorórszton for-

radalma ütött ki, a merev, mozdulatlan, súlyos tömegű várak ellen. A steppe dulja és perzseli az oázist, Kun László és emberei égetik a városokat és a fiatal király Attila-geisztussal fenyegeti meg Ladamér érseket, hogy tatár hordák élén elsőpri és szétszórja az Urbsnak, Rómának szent köveit. Kézai Simon mester „a győzhetetlen és hatalmas László úrnak, Magyarország legdicsebb királyának szíve forró óhaját” teljesítve, igéző színekkel vázolja fel Attilának, harcias és pazarló igazi nomád magyar életmódját. Attila — írja — „népével együtt sík mezőn, sátorban és szekéren élt... az érzékiségnek szerfelett hódolt, bőkezű volt, megvetésre méltónak vélte, hogy kincstárában pénzt tartson, lovaiban nagy gyönyörűsége volt, mégis könnyű szívvel elajándékozta azokat, úgy-hogy néha alig volt két nyereg alá való paripája. de sátra, ágya, asztala arannyal és ékkövekkel volt díszítve, arany-edényből evett és díszes bársonynyeregben lovagolt”. A magyar-hun rokonság mithosza, az Árpádház Attila-vérbeli származása, ha történelmileg nem is helytálló, de rendkívül jellemzője a magyarság folyton parázsló keleti multjának s így hatásában és jelképi erejében semmivel sem jelentéktelenebb, mintha a két nép testvérisége valóban fenn állana. A kegyes és szent királyok rendjéből Kun László alakjában ki-robban a sokszor elfojtott Kelet Mithosz. Ha Árpádház körében nem egyszer az ászkézis, a kolostor csendjébe s a valóságos misztikum oázisába való elzárkózás idegen formái jutottak túlsúlyra, Kun Lászlóval az inga az ellenkező végletbe lendült ki. E korszak vad színeihez a Nagy Magyar Alföldön végig száguldó forró és zabolátlan kunzivatarok adják meg a méltó háttérrel. Kun László „mikor szerét ejthette, odahagyta az udvart, magyar híveit, anyját és szerencsétlen kis feleségét — Anjou Izabellát — kit valósággal gyűlölt és ment a tiszai síkra kunjai közé sátorozni, vadászni, tivornyázni, a szép kun lányok és menyecskék ölén minden bajt, gondot elfeledni. A szilaj, harcos, pogány nép körében László maga is hozzájuk hasonult. Haját kun módra hosszúra eresztette és csimbokokba fonta. Hegyes kun süveget, szoknyaszerű kun-köntöst, kun sarut öltött s a német gúnyától szabadulva,

nomád vezérként vitte a kun nyilasokat gyűlölt alattvalói — kőszegi had, a szepesi, erdélyi szászok és a papok — ellen. A pogány szertartásoktól sem idegenkedett. Résztvett a természeti erők tiszteletére, a szent tűz és az ősök bálványa előtt rendezett áldozatokban, keresztény feleségével mit sem törődve, pogánymódra egybekelt az egyik Kun törzsfő szép leányával, Éduával s ennek jogokat és jövedelmet biztosítva még két más ágyast — kun felfogás szerint feleséget — tartott: Kupcsöcsöt és Mandulát. Feleségét fogságba vetette és a nyulakszigeti fejedelemasszony őrizetére bízta. Éduának — a „mérges viperának“ — adta az összes királynéi birtokokat és jövedelmeket, s pogány Kun feleségei mellé Nogáj tatár kán leányát is nőül vette. „Kun László tragikusan megbontotta a magyar lélek egységét és harmoniáját, melynek lényege a Kelet Mitosz és az Európa Vágy egyensúlya, de mégis hidat, összekötő kapcsot képvisel a két tökéletes magyar ideál, Szent László és Mátyás király között. A kegyes és vaskezü István csak megalapítója volt az Árpádház szentségének, de csúcspontja László volt. Szent Imre Kun László ellentétes véglete s rendkívül jellemző, hogy Janus Pannoniuss, kiből az ősi magyarság vérbősége már vajmi kevéssé élt — László király hős lényének tiszteletére zengő sorokat talált, míg abban a költeményben, melyben III. Frigyes óva inti a magyar korona utáni áhitozástól, mondván, hogy az, az ő fajtájára sohasem hozott áldást, Péter, Salamon, Albert, V. László elrettentő példája mellett „Gizella fiát Henriket“, tehát Szent Imrét is felsorolja. A szűz királyfi aszkétizmusát nemcsak Janus érezte idegen életformának, hanem maguk az Árpádok is, bizonyítja ezt az, hogy míg István és László nevére sűrűn keresztelték fiaikat, addig Imre király egyetlen örököse a korán elhunyt királyi sarj nevének. Kun Lászlót a lovag-király tiszteletére keresztelték s a név számára is oment jelentett, de negatív irányban, nem minta, hanem ellenképet. Szent Lászlónak oly népszerűvé lett párviadalából ő nem a nőmentő kegyes keresztény lovag, hanem a leányrabló Kun példáját tűzve maga elé s anyja kun vérségének pártjára állva fellázadt névadó szent őse ellen. Míg ő az

atyai hagyományokat tiporta lábbal, nővére a fajtalan és szentségtörő Erzsébet, ki négyéves kora óta a Nyulak-szigetén apáca fátyollal leplezte buja életmódját s kihez László erős szenvedéllyel ragaszkodott, mindent elkövetett, hogy az árpádházi szent szűzek erényeit megcsúfolja. Ebből a modern lélekkutatás számára mintaszerű komplexumokat felmutató családi légkörből nőtt ki nagymultú uralkodó család utolsóelőtti sarja, ki az anyja új vad vére által feltüzelve a steppe lovasnomádjainak ép követésre legkevésbé érdemes tulajdonságait élesztette fel, szántszándékkal kigúnyolva a szent ősök emlékét, megalkotva saját egyéniségében Szent László ironiáját. Kun Lászlót a multhoz ez a negatív vonás kapcsolja, de a jövőhöz már egy pozitív, mert az Anjouk alatt virágzásba teljesedő Szent László kultusz után Mátyás újra az ő Attila és lovasnomád mintaképéhez tér vissza, de úgy, hogy ezt a steppe hagyományt magasabb síkra emeli és összehangolja az európai szellemi áramlatokkal, megtölti a magyar faj hősies hivatástudatával s így népe számára örök időkre megfogalmazza a harcias humanizmus világnézetét. Mátyással a magyar kultúrának egy új korszaka kezdődik, mely a reneszánsz jegyében áll, de egyszersmind a magyarság legősibb tulajdonságainak is formát ad.

A magyar léleknek ezek a százados tulajdonságai a steppei lovas életmódban alakultak ki. A lovas életmódnak és a lovas harcrendnek a következménye elsősorban a temperamentum és a józanság ellentét párja. A lovaglás vad hajszája a lovast mámorral tölti el s vérét különös rianásra riasztja. A sebesség és a gyorsaság épúgy részegít, mint a bor, de ezt a mai ember már nem érezheti annyira, mint ősei. Századunk ugyan a tempó és a rohanás kora, de — bár kezdetben ellenmondásnak tetszik — a sebesség mind kevésbé érzékelhető. Az ember a gép segítségével legyőzte a sebességet is. Az idővel folytatott küzdelmét többé nem idegeinek izgalmaival és izmai feszültségével érzékeli, hanem gépi mechanizmusokkal hajtja végre, ezért számára a gyorsaság mámorra elveszett. Kivételt talán csak a motorversenyesek vezetői képeznek, de ez csak egyesek mestersége s így nem nyúlik

bele formálóa a közösségi életbe. A ló vágtáját azonban lovasa saját izmaiban is érzi, a térrel s idővel ő ép úgy küzdök, mint a száguldó paripa. Győzedelmes mámore is eböl a küzdelemből ered. A mai közlekedési eszközök egy egész külön mozgó világot képeznek, a benne ülő haladásának sebességét csak a távolban mozdulatlanul álló tárgyakhoz viszonyíthatja, a mi a gyorsaság érzéklését lényegesen lecsökkenti. Itt meg a kerékpár a kivétel s innét van az, hogy a rajta haladó ember szubjektíve nagyobbnak érzi sebességét, mint ha egy autón ülne, holott az utóbbi abszolút mértékkel mérve tudvalevően jóval nagyobb gyorsasággal siklik el mellette. A lovas viszont a lóval egyetlen élő szervezetet, egy élő testet alkot, össze nő vele s ép ezért éli át a sebességet a maga teljes hősiességében és nyers nagyszerűségében. Érthető, hogy a sebességnek folytonos élménye a lovas nép vérmérsékletében maradandó nyomokat hagyott s kifejlesztette benne az érzékek vad mámorát, a vérkeringés hirtelen áradásait. De másrésről bármekkora is nőjön ez a férfias, tüzes részegség, a lovaglás józanságot is követel, a ló biztos, kemény megülését, az akadályok hirtelen észrevételét, a terep állandó kémlelését, s a harcrendben az egyénien működő lovasok pillanatok alatt kiszámított összjátékát. A nomád a lóhátról harcol s vágtában onnét röpi nyilait az ellenség felé, ez éles szemet s a valóság formáinak s a mozdulatoknak világos megragadását kívánja. A józanság és a vérmesség így egyaránt tulajdonsága a lovas embernek, aki ezenkívül büszke és arisztokratikus érzelmű is. A lovas mindig lenézte a gyalogságot, s a lovasságnak ez a gögje az egész magyar nemzetre a parasztságtól kezdve a főnemességig egyként jellemző. A lovaskatona és a magyar szeret saját szeméje köré mesevilág ragyogásából dicsfényt fonni. A csizmáján csengő-pengő sarkantyú mintha kiemelné a szürke mindennapokból s magasabb rendű, színesebb környezetbe helyezné. De ugyanakkor a szélesen kitáruló steppe, világos és józan valóság szemléletre tanítja. A letelepült ember, aki nem járja be a világ nagy térségeit és így nem ismeri azokat, láthatárán túl misztikus végtelent érez, de a folyton kóborló

nomád tudja, hogy bármerre menjen is, mindenütt a valóság megszokott formái fogadják: hegyek, folyók és legelők. A síkság ami a nomádot körül veszi, nem túl változatos. Nagy, egyszerű vonalak határolják, épp azért áttekinthető és jól megfigyelhető. Ha valaki közeledik, már messziről szemügyre veheti alakját, viselkedését, járását. A síkságon nem lehet semmit sem elrejtetni, a steppe nem ismeri a titkokat. Ezért a nomád képzelete mindig a valósághoz tapad, de nem aprólékos részletszemlélettel, hanem alkalmazkodik a táj egyszerűségéhez és egyszerűségéhez. Érzékszervei megélesednek az eléje táruló valóság folytonos beszívásától, de a külvilágból beléje került képeket nem zavarják meg misztikus titkokat sejdítő képzeletek. A steppe vonala vízszintes, s a tekintet mely végig siklik rajta, el kell terülnie a valóság belátható mérföldjein, de semmi sem mutat felfelé, a végtelen csillagrendszerek kozmikus világába. A magyar képzeletet ebben az értelemben alakította ki a környezet és az állati sorstárs, a ló. A lovasszellem a gyorsaságot, a fellángolást követeli, melynek kiegyenlítő tulajdonsága a tunyaság. A lélekzetfojtó iramot a zsibbadt-henyélés váltja fel, a vad lovaglások után a tespedés következik. Az előre száguldó, portyázó lovasság után cammog a törzs népsége, s egykedvűen baktat recsegő bivalyszekéren az örvénylő végzet felé. Az ázsiai fatalizmus, a Pató Pál szellem ősi, de vétkes nyugalma ez, mely azonban narkotikumként is szolgál a hazájukon tépelődő magyaroknak. A kétségbeesés szélén, végzetes vízióktól gyötörtén Széchenyi így kiált fel: „Ha pedig arra kárhoztatá a magyar hont magasabb hatalom, mellyel hiába küzd ember erő, hogy maradjon parlag, hogy maradjon kopár örökleg: akkor... gyujtsunk pipára.“ Ha a küzdelem, tusakodás hiábavaló, akkor nincs más út a megsebzett lélek számára, mint belesüppedni bivalyként az ősi vegetálás iszapjába. A steppe életmód a magyarság letelepülésével fokozatosan megszűnik, de következményei továbbra is ott működnek a magyar lélek mélyén. Ezért volt idegen a magyar számára a városi életstílus, ezért nőtt ki legtöbb nagy egyéniségünk a falu légköréből.

Aki Erdélyben utazik, tehát egy olyan vidéken, ahol a német és a magyar szellem közvetlenül ütközik össze, jól megfigyelheti a lényegükben steppe és oázis kultúrák ellenétét. A szász városok festőiek. Szűk utcák, ódon házak, temérdek tornyok, szépen kovácsolt rácszatok kötik le a szemet. Különböző stílusok váltakoznak, gótika, reneszánsz, barokk s noha ezek az emlékek a múltból tanúskodnak, azáltal, hogy bepillantást engednek a történelem dinamikájába, elevenné teszik a várost és eleven városi kultúráról beszélnek. A szász falvaknál viszont sivárabbakat, lélektelenebbeket alig lehet elképzelni. A civilizáció itt is jelentős, de hiányzik az életnek meleg és lendületes erői, melyek néha rendetlenség alakjában törnek elő. Itt pedig csak rideg rend és megcsontosodott rendszer uralkodik. A házak mintha zsinórral mérték volna ki, úgy sorakoznak egymás mellé. Mind ugyanolyan típusú skatulyák, mindegyik falán ugyanaz a kisvárosi, stílustalan díszítés, szellemtelen meszelés, fedélzetükön ugyanaz a pala vagy cserép borítás, amely bizonyára a leggazdaságosabbnak mutatkozott. Ünnepnapokon ezek a földművelő polgárok népviseletbe öltöznek, mert hisz régi ruházódásuk formáit és színeit, de nem a szellemet, jó honfihoz illő gondossággal és lelkiismeretességgel változtatlanul őrzik. Mi sem természetesebb, hogy így ezeket a népviseleteket a filológia szelleme lengi körül. Megmerevedett motívumok gyűjteményének néznek ki, de nincs meg benne az az üde közvetlenség, mint a magyar paraszt ünneplőjén, melyet a virágos kertek tarkaságai és az erdei madarak vidám seregei tesznek díszessé és pompázóvá. A magyar népviseleten a motívumok századokra nyulnak vissza. Az európai stílusok elemei keletről jöttekkel keverednek, a templomi gótikus ajtóveretek mintái himzéseken bukkannak fel újra. Minden változik, felfrissül, újjá alakul. Ép úgy mint a népviselet, a magyar falu képe is arról tanúskodik, hogy itt még a történelem s a kultúra alkotó erői teljes hatékonyságukban működnek. Civilizáció, higiénia, életnívó tekintetében kétségkívül szomorúan a szász falvak mögött maradnak. Népmozgalmi tekintetben a legszerencsétlenebb átmenetet képezik

a Balkán és a Nyugat között, úgyhogy azoknak hátrányait egyesítik előnyeik nélkül, az elsőkhöz kapcsolódva az időelőtti halandóság nagy számával, a születések megfelelő magas aránya nélkül, a másodikhoz pedig a szaporátlanysággal, de nem a késő öregségre kitolt átlagos életkorral. De ezeknek a megdöbbenítő szociális tényezőknek ellenére, a magyar falvakban több kultúr-energia van, mint a városokban. Bennük az alkotásoknak nagyobb lehetőségét s a műveltségnek termékenyebb vitalitását sejtjük.

Díszekkel és régi jelekkel kifaragott kapubálványok, hímes székely kapuk, színesfalú házak, tarkára írott bútorok, edények, varrottasok, a fonókban felcsendülő ódon ritmusok és rigmusok mutatják, hogy a magyar mélykultúrának televénye itt terül el. Csak a magokat s a megművelő szorgos kezeket várja. A magyar városok, azoknak egy-egy hangulatosabb részletétől eltekintve, ha nem is nyújtják azt a száraz, lendületnélküli sivárságot, mint a szász falvak, de jellejük semmiesetre sem áll nagyon távol azoktól.

Meglátszik rajtuk, hogy nem az élet bő nedveinek áradásából nőttek ki, hanem polgármesterek és tanácsnokok szerkesztették össze őket. A szász, tehát német területeken a kultúrának magjai, középpontjai vannak — városok — melyet az értéktelenebb vidéki részek vesznek körül. A magyar földön viszont a kultúrtermő erők a falusi tájakat éltetik, míg a városi részek élettelen, merev vázak. Tehát szimbolikus munkhoz visszatérve, a magyar s a német kultúra által képviselt két kultúrtípusban, az oázis és a steppe átalakult képét fedezhetjük fel.

A steppe kötetlen és szabad életformát jelent. A tisztásokra, irtványokra, völgyekbe települő németiséget viszont a körülvevő hegyek és erdők, zárt és körülhatárolt, tehát kifejező jelképpel élve, oázis-szerű életlehetőségekre kényszerítették. Az idők folyamán, kultúra és civilizáció előhaladásával, az oázisból városi kultúra fejlődött, a steppe pedig faluvá települt, tehát zárt életmódból egy más formájú, de ugyancsak zárt életmód, a szabad és kötetlen stílusból pedig egy, legalábbis viszonylag szabad és kötetlen stílus lett. Szá-

zadokon keresztül még a magyar városokon is felismerhető a steppe jelleg. Az idegeneknek, kik Nyugatról hazánkba kerülnek, ez rögtön feltűnik. Bertrandon de la Brocquière az előkelő francia lovas, a burgundi herceg főkonyhamestere 1433-ban hazánkban járt s főleg arról emlékezett meg, hogy Szegeden és Pesten hány ezer kissé még vad, de kitűnő lovat lehetne könnyűszerrel összevásárolni. De még a XIX. század közepén is úgy ír Magyarországról egy német utazó, mintha széles és szilaj steppék terülnének el előtte. „A magyar mezővárosok, falvak, — írja — úgytetszik, nem egyebek, mint táborhelyek, melyeken a magyarok egyes törzsei bejövetelük alkalmával megálltak és miket az utódok hűen megtartottak. Ha ilyen falun keresztül utazunk, az a benyomásunk, hogy inkább sátorvárosok, mint állandó lakótelepek. Az utcák olyan szélesek, hogy lovasgyakorlatokat lehet bennük tartani.” Talán mi észre sem vesszük, de az idegen érzí, hogy a magyar falukban az ősi steppe benne rejtőzik s így a falvak világa őrzi a magyarság egyik legrégebbi alaprétegét.

A magyar ember lénye legigazabb bensejében mindig falusi ember. A magyar író „sírásának és kacagásának végzetesen egyéni lejtésében, víziójának sajátos erdejében, nyelvének legmélyebb ízében; akarva nem akarva ott bujkál a népköltészet áthangolt ritmusa, ott sejtődnek a nép-szem feltágulásai a világmesére, ott szuggerál a népnyelv zsúfolt élete”. Régi művészetünkben legmagyarabbá az a két stílus tudott válni — a román és a reneszánsz — melyeknek megvolt a lehetőségük, hogy a falvak világával bensőségesebb kapcsolatot teremtsenek, ami az elsónél a dunántúli rendi templomokon, a másodiknál pedig az erdélyi s a felsőmagyar vidéki kastélyokon vált lehetségessé. Az ősi steppe magyarságának ép legjobb tulajdonságait őrzi még ma is a nép, mely a kultúrában mindig a konzerváló, statikus alapréteget képezi, míg a felsőbb osztályok, nálunk elsősorban a történelmi arisztokrácia, az európai távlatokba belekapaszkodó, a stílus áramlásokkal változó dinamikus elem. A kultúra egy nagy folyam, melynek felszíne sebes sodrással siet tova, míg az alján lomha iszap, a termékeny anyaföld részese terül el, tele

nem egyszer értékes arany szemekkel. A folyamfelszín sordorja magával a korszerű kultúrális tényezőket, melyek azután alá süllyedve belesüppednek és lassacskán hozzá állnak az ősi alapanyaghoz. Így a népi mélykultúrában fellelhetjük a magas kultúrák egykori értékeit, de hozzá hasonlítva az eredeti, legmélyebb réteg természetéhez. A csizma, sarkantyú egykor a nemes ember kiváltsága volt, ma pedig a parasztok hordják, épúgy mint ahogy a mai népi öltözködés a néhány száz év előtti úri viseletet őrizte meg s lehet, hogy a mai polgári ruha egy század múlva a bugaci csárda etnográfiai érdekessége lesz. De mivel az ősi steppe kultúra szorult le legelőször a néphez, azért az alkotja az átalakító erővel bíró kötőszövetet, mely a később alászálló kultúrjavakat ebbe az alapanyagba beleszervezi. Nemcsak a sarkantyús csizma, de már jóval előbb a steppe lovas lelkülete is leszállott Hortobágy csikós népéhez. A steppe lovas büszkesége, méltósága jellemzi a magyar parasztot is, ha csak még nem törte meg teljesen a zsellérsors nyomora. „A szántó-vető tartása jobb ízlésű — írja Széchenyi — mert a természet szabályaihoz közelebb áll. Ő férfiasan lépdel, egyszerűen szól, komoly magaviselete hiábavaló handabandát nem ismer, istenhozta-ját nem csókkal, hanem kézfogással jár.” Aki látott már madarakkal, tulipánokkal tele himzett kalotaszegi ünneplő csizmát, az megérti, hogy a magyar paraszt számára milyen fontos a személyiség díszes kiemelése, melynek forrása a lovasnép öntudata. Éles ellentétekben megfogalmazva: a főnemesség Európát, a nép magyarságot jelentette s a kettő tökéletes összhangja hozhatta csak létre az európai magyar kultúrát. A paraszthoz el kell jussanak, még korszerű formájukban a kultúrjavak, az úri osztályok pedig a nép televényébe kell bele gyökerezzenek, ez a magyar jövő követelménye. Korunkban a néphez való fordulás, a földanya közelségében való megerősödés mind erősebb vágy alakjában lép fel s különösen a zeneművészetünket lendítette fel a legmagasabb csúcsokig. „A műdal főképp az ernyedő középosztály, a pusztuló gentry lelkét tükrözi, azt is az 1848 utáni érzésvilág árnyékában. Ezért túltengő benne a reménytelen le-

mondás hangja. A falu, Kossuth népe, teli feszítő erővel s annyi csalódás után is örökké remélő optimizmussal, dalai-
ban ennek ad hangot... A lankadó életkedv, az örök céltalan
búsulás, a halálvágy elleni reakció, az új népdal. A lágy epedő
moll-melódiák és apró, csicsergő dur-melódiák helyett, újra a
nagyapák keményebb, monumentálisabb hangja csendül fel
benné.

A birtokos nemesség és a földmívelő parasztság a ma-
gyar kultúra két alkotó rétege, s jellemző, hogy minkettő fa-
lusi ember típus. Leopold Ziegler a németiség jelképes alak-
jává a vándort avatta. Ha a nagy és nemes célokért örökké
kutató germánságot a mindennapok görbe tükrében nézzük
meg, akkor a Vándor mögött felfedezzük a Kiránduló alak-
ját. Az erdőirtó német ősök leszármazottai, a város fiai, a
falakon túl elterülő sokszínű természetet is városiasságuk
szemüvegén keresztül nézik. Kirándulnak belé, felfrissülnek
tőle, jelenségeit vizsgálják, boncolják, lepke és botanikai
gyűjteménybe sorozzák. A szabad természet ölen a német
megrendülést érez, s ez elárulja, hogy idegen, másszerű vi-
lágba került, melyet ez a megilletődöttség érzelmessé szí-
nez át.

A magyar ember viszont a természetet úgy látja, mint
amilyen. Érzékeivel átfogja, el is gyönyörködik benne, de
olyan magától értetődő dolognak tartja, mint a fényt és a le-
vegőt. Számára a meglepetést, az ámulni valót a város jelenti.
A csodákat ő ott fedezi fel és az élet ingere ott hat rá foko-
zottan. Becsöppen a városba — mint Tamási Abele a renge-
tegből — ebbe a titokzatosan sokízű és soksodró külön vi-
lágba, mely neki mindég a vásárhelyet, az ünnepi sokadal-
mat, az összeverődött embertömeget, a megbámulni való
mutatványokat s főleg idegen, de ép azért annyira vonzó
finom úri népet, ismeretlen csillogást, az életbőség számtalan
lehetőségét és henye, buja, a harcot s a rögtörést nem ismerő
világot jelent. A pocsolyás Értől elszakadt Ady számára
azért lesz álomváros, emberdzsungel és Gyönyör Bakony
Párizs; a küzdelmekből tántorgó magyar számára a sugárzó
Élet szimbóluma.

A német vándorol a természetben, egy magasabb, valóságfeletti cél felé, a magyar pedig, ha Balsorsa bujdosásra kényszeríti, a vad és zabolátlan elemekkel összeforrvá „bujdosik az éren, bujdosik a nádon“. De bujdosásában és nyugalmában a magyar világkép háttérét a faluvá telepedett steppe képezi s csak a láthatár peremén csillognak sóvár szemei előtt a város igézetei, mint a portyázó pogány hadnagyk előtt Bizánc rejtelmektől izzó aranykupolái.

De a steppe s az oázis, falu és város nemcsak egymás mellé, vagy egymással szembe állított típusokat jelentenek, hanem relációt is. A város terjedni akar, lelkében még ott ég az ősök szálfákat döngető, erdőket kiirtó akaratossga. A város, mint piac megemésztí a körülötte levő térségek élelmiszereit és életnedveit. Utakat épít, hogy azokon keresztül magához ragadja a falvakat és civilizál, hogy saját létét gyarapíthassa. A steppe és oázis, a falu és a város olyan tényezők, melyeknek természetük szerint kell egyszer találkozniuk egymással, gyakran tragikus konfliktusok alakjában, akárcsak azoknak a kultúráknak, melyek belőlük eredtek; a magyarnak s a németnek.

A magyar kultúra belekerült a német sodrába, noha az idegen volt számára, mert sajátos természete szerint inkább a latin világgal érzett rokonságot. A steppe és a tenger valamiképp rokon. Ezt a mithosz is kifejezi, mert a tenger és Poseidon szent állata a ló, a vad síkságok szülötte. Az olasz tengeri kultúra közelebb áll a magyar steppe világképéhez, mint az oázisszerű német, de végzetes az, hogy a steppe az oázishoz van kötve s a tenger neki csak távoli ábrándkép.

Az olasz extrovertált, kifelé forduló embertípus, kultúrája is ilyen napszerű, szoláris jellegű; öntudatlanul, céltalanul sugározza ki magából ösztönös műveltségének bőségét.

A német befelé élő, introvertált lény, kultúrája is mindent fel akar szívni és magába vonni. A német kultúrál, hogy hódíthasson, a latin hódít, hogy kultúrát adjon. A német könyvet a kard követi, a latin légiót viszont a humanizmus. A latinitás szélesen átfogó kapocs. Távol áll tőle a vérségi misztika durva egyoldalúsága. Szellem és kultúra ötvözte

össze az Imperium Romanum fajtáit. Gall és ibériai, dák és pannon fölött ott őrködött a nagyobb egység, ami elsősorban nem a légiokon nyugodott — mintahogy ez a későbbi fejlődés folyamán bebizonyosodott — hanem „csak” egy kifejező jelképen, Rómának, a világot magába foglaló Urbsnak a fogalmán. Egy nemes emberségű eszme — mint valami kacsalábon forgó kastély — viselte az egész roppant impérium súlyát.

*Fecisti patriam diversis gentibus unam
urbem fecisti quod prius orbis erat*

írja a Birodalom utolsó napjaiban a galliai Rutilius Numatianus. Róma, mint összefogó jelkép, még akkor is eleven, amikor az imperiumról már csak a történelem beszél s ezer év múlva mintha a barbár születésű római polgárnak az Urbs iránti hódolatát hallanók azokban a sorokban, melyet Ister fagyos partjairól Rómába zarándokló magyar pap, Lászlai János, vésetett sirkövére:

... Roma est patria omnium fuitque.

A római jugum elporladt, de él a római jog. Numatianus dicsóíti Rómát, hogy az orbis-ból, a világból, Urbs-ot jelképes várost formált, tehát a sokféleség khaoszából rendet alakított. A Pax Romana gondolata is ez. A latin rend, — mely a tehetségesebb és mélyebb görögség fölé emeli a latinitást — volt a Birodalom lenyűgöző ereje. Ezért gyűlöltek a féktelen germánok mindenekfelett a római jogot, elannyira, hogy a teutoburgi ütközet után a foglyok közül kiválogatták a bírákat, hogy különleges fogásokkal kínozzák őket. De hiába küzdött a germán ököl — századok múlva Németországban is a római jogot tanították és a népek kik Rómát uralták, ma is büszkék latinitásukra.

Amint a latinitás legnagyobb erőssége, a faji és földrajzi ellentéteket egységes rendbe foglaló Róma jelkép volt, ugyanígy Szent István is rendet teremtett a Kárpátok medencéjében, ami a fejlődés során ugyancsak egy jelképben, a Szent-

korona gondolatában fejlődött ki. Így a magyar államfelfogás legsajátosabb alapja is a latin népek felé utalja a magyarságot.

A mátyási reneszánsz lehetőtt virágházi kultúra, de mégis alkalmas volt arra, hogy a magyarság legjobb, legmélyebb, addig lappangó tulajdonságait napfényre hozza és tudatosítsa. Költészetünk latinos etikáját, nagyszabású hivatástudatunkat, világos formálátásunkat mind az olasz hatás fejlesztette ki. Balassa Bálint annyira magyarizú költészete az olasz canzonékból eredt. Erdélyi és felső magyarországi reneszánsz kastélyaink tanúskodnak arról, hogy a reneszánsz formákat mennyire felélénkítette a magyar nép virágos tarka képzelete. Ez a reneszánsz kultúra a keleti elemeket is felszívta, az erdélyi kastélyok oszlopain és korlátjain a faragott kopjafáknak azok a formái tűnnek fel, melyek testvéreit a kínai temetők sírkövein fedezzük fel. Kultúránk keleti gyökerének izmosodásához kétségtelenül a török érintkezés is hozzá járult. Az Izlám világ bensejében már púhult és túlfinomodott a mozlím szellem. Mikes Kelemen megütközve csodálkozik azon a csiszolt figyelmességen, mellyel a nagyvezér a fejedelemnek, mint egy szép asszonynak csillogó, törékeny üvegvázákat és illatos virágcsokrokat küld. A birodalom vezetői hallgatogon ülték napestig a divánt, díszes kaftánjaikba burkolva, de kinn a végeken még élt a próféta vallásának nyers és erőteljes katona fegyelme. Ezek a végbeli magyar kapitányok és török agák, ha ellenségek voltak is, olykor összejuháztak, „úr barátomnak“ szólították egymást és bizonyára felismerték néha orcáikon a közös vonásokat. De ez a török, akihez némi rokonság fűzött, az ádáz pogány ellenség volt. Az olasz, aki érintésével teremő erőinket oly könnyedén hozta napvilágra s kihez szemlélet-módunk hasonlatossága kapcsolhatott volna, távol volt. De itt volt velünk és rajtunk volt a német, maga nagyszerű, de számunkra fojtó kultúrájával. Már Janus Pannonius, Bonfini is észrevették azokat az áthidalhatatlan szakadékokat, melyek ott feszülnek a német és magyar lélek között. De mindezek ellenére a magyar kultúrára merevedett a német máz s nem pattagzott

le napjainkig sem. Rejtélyes végzete tán a magyarságnak, hogy annak ellenére, hogy felismeri a latin szellemmel való rokonságát, oly gyakran önpusztító vaksággal hódoljon a germán kultúra előtt? Érthetetlen és végzetes ez a kapcsolatot, mely miatt, dacára a németiséggel való vadidegenségünk tudatának, mégis a germánságért lelkendezünk és még a latin ég zavartalan és nagyvonalú termékeit is inkább fogadjuk el német átdolgozásban, mintsem, hogy az eredeti tiszta forrásból merítsünk. Túlkeveredett volna a magyarság s a sokakban rosszul asszimilált germán vér sodorja magával a németiség felé a jobb magyarokat is?

Vagy talán ép az ellentétek vészterhes vonzása az ami összehozza a steppéből és az oázisból, faluból és városból eredő magyar és német kultúrát?

Kérdések ezek, melyeket meg nem oldhat a kultúra vizsgálója, de melyeknek szövevényé kuszálódozó végzetes képe ott lebeg hasztalan fürkésző tekintete előtt.

Mint minden a magyar sors kérdéseibe behatolni akaró vizsgálódásnál, úgy a végén itt is egyedül létünk sötét zsol-tára bűg fel. „Szegény magyar nemzet, annyira jutott e igyed, hogy senki ne kiáltson fel utolsó veszedelmedben, hogy senki ne keseredjen megromlásodon, hogy senki utolsó haláloddal való küszködésedben egy biztató szót ne mondjon“ panaszoja Zrinyi.

*Gondolkodjál szegény magyar, végre hová lész
Ez világ, ki mint egy tenger, téged megemész,*

énekli Petkó Zsigmond Cantio Militarisaban. Ez az örök magyar egyedüllét, mely nemcsak a magyar tragikumnak, de a magyar hősiességnek a forrása is, onnét eredt, hogy végtére a steppe Duna mellé szakadt fiát Európa mindig idegennek tekintette.

A millénium ünnepi fényében sütkérezve Beöthy Zsolt, még büszkén utalt a magyarság nagy jelképére a Volgai Lovasra. De nemsokára mindenki észre kell vegye, hogy a step-pék vad és szabad fia, eltévedt Európa útvesztőiben. A vitéz,

bús nagyapák példája még áttörte a ködöt, de ami körül vette az csupa bozót, csupa hínáros út s a sűrűből felé rohantak „ordas, bölény és nagymérgű medve“. A nomád nagyúr, Attila diadalmas lovasrohammal tört be ebbe a tájba, de Csaba királyfi már a csillagok útján magányos és megtört lovasként távozott. Szent Lászlóban napszerű ragyogással, a kereszténység új vértjében diadalmasan tér vissza ez a szimbolikus lovag, hogy Kun Lászlóval levesse európai gúnyáját s a steppe ősi vadságát forradalomszerűen hozza vissza. Mátyásban a volgai lovas újra megtalálta Európát, de az utak, a lehetőségek mind kúszábbak lettek. Ami ezután következett, az a végvári legények nagy vérhullatása, néhány káprázatos huszár bravur s aztán a kép teljesen elsötétedett. A ködben új jelképként rajzolódott ki a régi szilaj arc, Ady Endre szimbóluma tűnt fel: Az Eltévedt Lovas.

A steppék fiának életformája a városoktól sűrű Európában így vált szomorú anakronizmussá.

IV.

A faj, táj és a végvári kultúra

A magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni... ázsiai bölcsőjében rejtőző eddigelé sehol ki nem fejtett, sehol érettségre nem virult sajátosságát, sajátosságát egy törzsök fajnak... csakhog... a korlátlan tűznek nemes hévre, a vad erőnek bajnoki szilárdságra, a romboló itasságnak nagylelkűségre kell tisztulni, felemelkedni.

Széchenyi

Az élet és a kultúra között sok tekintetben fordított viszony áll fenn. Aki az életet érzékszerveivel teljes és dús egészében átéli, annak nincs szüksége az álomra, aki minden vágyát eléri, az nem ír verseket, aki teljesen összeforrott a valóság formáival az nem érzi szükségét annak, hogy azoknak égi mását, szobor vagy kép alakjában újjá alkossa. A húrnak meg kell feszülni, hogy zene zendülhessen, a léleknek sóvárogni kell, hogy művészet születhessen s a kitapintható tárgyak horizontján fel kell tűnjön valami megfoghatatlan, elérhetetlen délibáb, hogy létre jöjjön a kultúra. Az ember bizonyos lelki energia mennyiség felett rendelkezik, melyből minél többet fordít a külső életben való részvételre, annál kevesebb marad a belső alkotásra. Az energiák roppant tömegei kell feszüljenek abban, aki az életet és a kultúrát is magas izzásban tudja átélni, elannyira, hogy ez csak kivételes génuszok adottsága, márpedig a kultúrát sohasem az egyes emberfeletti méretű lángeszek hozzák létre, akik a magasságba törtető csúcsok csupán, hanem a nagy átlag, a közösség képzetei, érzelmei és szemlélet módja. A lovasnomád a legvitálisabb embertípus, a szónak eredeti hús és vérszerű értelmében. A megfeszített izomélet, a hajszák vad mámora, az egyéniségnek vadászatban és harcban való kifejtése, az erőfeszítéstől megéhezett test ragadozószerű kielégítése, szilaj szeretkezések és ernyedtt pihenések töltik be életét. Aki folyton vándorol, kóborol, portyázik, az nem ér rá a szellemi alkotásra. Ha az erők szétáradhatnak a térben s ott alkothatnak, vagy rombolhatnak, akkor nem fordulnak befelé, a mélységek felé, akkor nem teremtenek a lélekben. A külső életkörülmények körének szűkülése a belső láthatár kiszélesítését és a lelki élet elmélyítését követeli, az energiák, melyek

nem használnának fel a realitásban, saját törvényeiknél fogva mégiscsak teremtenek, mégpedig egy valóság feletti világot; kultúrát. Ennek a két polusnak a típusa a katona és a pap, az egyik az életben, a másik a lélekben tevékenykedik. A papság egyeteme fontos kultúrtényező, a hadsereg viszont az életet szolgálja. A papság környezete a csendes cella, ahol a szem befele fordulhat, a katonáé viszont a széles gyakorlótér, ahol fellehet vonulni, ahol futni, kúszni, menetelni lehet. Ezt a képet megfordítva mondhatjuk, hogy a portyázó nomád akkor válik kultúr alkotóvá, mikor letelepül, mikor a külső mozgások hiányát belső dinamikával kénytelen pótolni. Igazi kultúra akkor kezdődik, mikor a csordákat terelő pásztornépből földművelő lesz. A földművesség a fokozottabb kultúrelélet kezdete, mert letelepüléssel jár. A szellemi kultúra mögött csíráként ott lappang az elindító agrikultúra.

A biológia megállapította, hogy minden élőlény csodálatos tökéletességgel van környezetéhez hozzá hangolva. Szervei, testalkata, belső berendezése mind ahoz igazodik, hogy milyen különleges követelményeket állít fel vele szemben a világnak őt környező és reá vonatkozó részlete. Ebben a tekintetben az ember a legtökéletlenebb lény, mert semmiféle élet feladat számára sincs teljesen felszerelve, még járni is hosszás próbálkozás után tanul meg. A szárazföldi mozgás tekintetében a legtöbb állat ügyesebb, gyorsabb nála, testalkata nem alkalmazkodik az úszás áramvonalakat követelő törvényeihez, repülni meg teljesen képtelen. Bőre nem védi meg az időjárás viszontagságaitól, mindenképen ki van szolgáltatva a természet szeszélyeinek. De ép ezért mivel nincs kezdettől fogva fennálló összhang közte és a természet között, rákényszerült arra, hogy leigázza és maga számára nemcsak ártalmatlanná, de egyenesen hasznossá is tegye a világot. A hideg ellen ruhát kellett készítsen magának, tüzet kellett gerjesszen, mert nem védte állati szőr. Szerkezeteket kellett kitaláljon, mellyel gyorsabban tud mozogni mint a nálánál fürgébb állatok, s amikkel uralkodhatott a vízen és levegőben. Az ember alkalmatlanságait, hiányosságait pótolni akarta s így létrehozta a kultúrát és a civilizációt. A kultúra

anyja az a feszültség, ami fennáll a természet s a gyarló ember között, a köztük levő szakadékot átívelő híd pedig maga a kultúra. Az embernek s a környezetnek az összehangoltsága bizonyos értelemben magával a hazaszeretetnek biológiai adottságokon felépülő magasztos érzésével azonos. Az ember, aki huzamosabb együttélés, nemzetségeken keresztül való összecsiszolódás által fejlődött egy bizonyos környezet számára legalkalmasabb lélekalkattá, ép olyan biológiai kényszerűséggel ragaszkodik hazájához, mint a hal a vízhez, mádár a levegőhöz.

Életét csakis abban az egyetlen környezetben fejlesztheti magaslatokig, mindenütt máshol csak suta és csonka lenne életműve. Túlságosan nagy mérvű lelki ruganyosság és alkalmazkodó képesség büntetése a hazátlanság. A hazaszeretet s a nemzeti kultúra az egyén és a környezet fájdalmasan nagyszerű küzdelmében fogant meg. Minél jobban kíván téve az ember a fizikai lét támadásainak, annál inkább rászorul arra, hogy azokat szelleme kifejlesztésével visszaverje. Ebben a gondolatsorba belehelyezve a nomád életet, megállapíthatjuk, hogy a nomád és a természet között a feszültség igen kicsiny. A nomádnak nincs szüksége arra, hogy háborúságba álljon a természettel, ha a környezet alkalmatlanná vált számára, egyszerűen tovább nyargal, kövérebb legelők, jobb életlehetőségek felé. Ő nem kell, hogy termékenyítse a rögöt, ápolja a palántákat, tartósra szerkessze háza fundamentumát. Fenséges felelőtlenségben él és büszke ragadozóként keresi a néki tetsző helyeket. Lovas arisztokratizmusa ezáltal is elmélyül. Nem függ annyira a természet változásaitól, nem kell rettegjen hidegtől és szárazságtól, mint az egyhelyhez kötött telepes. Gyors mozgása, vándor képessége függetlenné teszi és a lehetőségek végtelen távlatait tárja eléje. De ép ezért, mivel nem szorul rá a természettel folytatott harc ezernyi fortélyára, nem is alakít ki lelkületéből a természet világa ellen egy ellenvilágot, a kultúrát. Vizsgálódásaink ismét a letelepüléshez, mint kultúrát követelő körülményhez tonkoltak.

A helyhez kötött életmód egyszerre új szükségleteket

teremt. A nomád mindég a jelennek él, az idő és a tér egyaránt megbízhatatlan, minden állandóságot nélkülöző folyton változó fogalom az ő számára. Időtlent nem alkothat, mert az csak terhet jelent neki, az Istenszobrokat, írásokat nem cipelheti magával folytonos kóborlásain s még házra sincs szüksége, hanem könnyen elmozdítható sátorra. A folyton áramló, változó, örökké mozgásban levő idő helyett a letelepülés folytán a térhez kötöttség, az állandóság lesz az uralkodó tényező s ezáltal az időfeletti alkotásnak a vágya is érvényesülhet. A házat jól meg kell fundálni, szépen ki kell díszíteni, mert hisz most már generációk számára készül, mindennek tartósnak kell lenni, de egyúttal szépnek is, mert ami tartós, az megmarad s megőrzi alkotójának jó vagy rossz emlékét. Ahogy az embereknek szükségük lett lakóhelyre, szükségük lett állandó szállásra az isteneknek is, ezért nőnek, emelkednek a hatalmas templomok, a kulturális élet legfőbb gyűjtőhelyei. A letelepüléssel rengeteg idő szabadul fel, különösen a téli hónapok alatt, mert fokozatosan elmaradnak a vadász utazások s ezzel kapcsolatban a prémkereskedő piacokra való vándorlások. A dologtalan, korán sötétedő téli estéken felhangzanak a visszaemlékezések a régi hősi időkre, megszületnek a mesék, csírázni kezd a népköltészet. Közben a társadalmi berendezkedésben is nagy differenciálódások állnak be. A lovasnomád társadalom katona társadalom, élesen csak a szabadok és a rabul ejtett idegenek osztályai különböznek egymástól. Az a hierarchia, ami a szabadok között fennáll, csak szolgálati rangbeosztás, ami nem vonatkozik az egyén értékére. Vezér és egyszerű lovas, bármekkora is közöttük a fokozati különbség, mégiscsak bajtárs s ez a halálveszélyekkel szemben fent álló egyenlőség átfogja az egész törzs szervezetét. A letelepüléssel ez a feladataiban, szerepében egyöntetű közösség szétesik. A föld állandó gondozást kíván, azt nem lehet egyszerűen ott hagyni s lóra kapva kalandozások után indulni. Ezért lassacskán kiválnak a gazdálkodók és a katonáskodók kasztjai. De már magában a térbeli elhelyezkedésben is differenciáló okok rejtőznek. A vezéri, fejedelmi, királyi szállás körül lakók ott vannak a

forrásnál, feladatokra, küldetésekre ők vannak kéznél, az előjogok, adományok elsősorban rájuk szállnak. A nomádok maguk keresték fel a nemzetközi piachelyeket, s mivel az egész törzs mozgott, a vezérnek és a közlegénynek látköre között nem volt lényeges különbség. A letelepüléssel az uralkodói szállás körül összecsoportosul a nemzetközi élet, akik ennek közelében tartózkodnak haladnak a korrallal, de őket nagy hegységek, folyók, völgyek, beláthatatlan mérföldek választanak el tőle, helyzetük következtében lemaradnak. Az udvar és a provincia, az arisztokrácia és a falusi társadalom szétválak, az első elfogja a nemzetközi áramlatokat, a második pedig gondosan őrzi a múlt hagyományait. A gazdagabb rétegezett társadalom mellett a különböző tájak önálló lelkesége is kialakul, a vidék földrajzi, politikai jellege, gazdasági helyzete, az itt talált népekkel való érintkezés, mind új színeket választ ki az ősi lelkeségből. A steppe életmód által kifejlesztett tulajdonságok tovább működnek, de új hatások is érkeznek, melyek azokat gyakran a tudatalatti rétegekig is képesek leszorítani. A különböző tájak, különbözővé fejlődött emberei lelke mélyén lappang csak az ősi lovasnomád világkép s mivel a szétvált részeket összekötő mélyréteg ez, azért a faj szellemi fogalmát jelenti. A lélek mélységeibe vetített közös ősi táj; a steppe, mint faj, a leg-hagyományörzőbb s a legkevesebb új hatásnak kitett nép körében él a legnagyobb erővel. Az ősi egység a magyar léleknek mélyrétege, míg a felszínen a tájak különbözőségei érvényesülnek. A Dunántúl, a Felvidék, Erdély és az Alföld a magyar kultúra négy nagy tájegysége, melyek között a területi ellentétek szembeszökőek. A legközismertebben önálló, zárt világot Erdély jelenti. A fejedelemség alkonyának idején alakult ki a szélsőséges transzilván eszme, mely túlzott ellentétként állította egymással szembe a magyarokat az erdélyiekkel. Az aulikus nyugati magyarság rontotta meg a szabadságban, ősi kultúrában és patriarchális erényekben élő erdélyieket, vélték a kor elfogult gondolkodói. „Az erdélyi jó takarékos gazdák javaiból épültenek azok a here, gögös, nagyravágó, semmivel nem bíró haszontalan, tékozló,

magyarországi, állhatatlan, nyughatatlan emberek“ — írja Cserei Mihály. A magyarországi, ha Erdélybe beteszi a lábát, különös keleti, ősi de egyúttal barbár világot érez maga körül. Babits Mihály ez az igazán pannon lélek fogarasi tanárkodásáról így ír: „Én, aki messziről jöttem Erdélybe, halálomig őrzöm magamban az erdélyi táj félreismerhetetlen és semmihez sem hasonlítható hangulatát, mely úgy különbözik az én Dunántúломtól, mint a barna a kéktől. Csakhogy ennek az egyetlen erdélyiségnek két sarka van, polaritása, mint a mágnesnek, Fogaras a túlsó sarkon volt, a balkáni sarkon. Nekem most utólag úgy tetszik, hogy már mikor először átmentem a piactéren, éreztem a Balkánt magam körül, mint barbár áradást. Éreztem, hogy növekszik az ár; iskola és hivatal csak reménytelen s elfuló védművek itt. Én úgy jöttem mint a civilizátor; mint ifjú római valami távol provinciába. Sanda, fekete bivalyokat láttam, és idegen nyelvű, sunyi népet.“ Ez persze, mint ahogy Babits is írja — Erdélynek a balkáni polusa, de a másikban, mely a hagyományt és az újat oly megbonthatatlan egységben tárja fel, ugyancsak római civilizátornak érezhette magát, mert Erdélyből ép az hiányzik, ami Dunántúlnak legfőbb ékessége, a latin sugárzó könnyedség. A Királyhágón túli földön a jelenségeknek valami vérbő, komor súlyuk van. A Felvidék, Erdély komor ballada alaphangulatával ellentétben inkább a magyar derű vidéke. Az erdélyi reneszánsz kastélyok külső homlokzatai többnyire várszerűen ridegek. Súlyos, sivár, kemény vértű faltömegek védik a nyájas harmoniájú ámbitusos, oszlopos, belső részeket. A felső magyar reneszánsznál az élet örömet nem lehetett így korlátok közé szorítani; a bástyák, oromfalak tömeges testét is elborítják a vidám sgraffito alakok és virágzó indás díszítések. Erdély és a Felvidék közös tulajdonsága, hogy mindkét területen az ősi magyar látásmód még teremtményként működik, míg a Dunántúl a Nyugati Kapu, ma is a latin Pannonia. Az Alföld medencéjében a régi magyarság szelleme még felhasználatlan nyereségben él s dacára annak, hogy a törökdulás a vérségi folytonosságot a legtöbb helyen megszakította, áthagyományozás és a táj szug-

gesztiója által a steppe bárdolatlan erői formálásra várva, csekély elváltozásokkal fejlődtek tovább napjainkig. Az alföldi, ellentipusát, a Dunántúlit magyartalannak, idegen lénynak érzi, mint ahogy idegen a kemény karakán nomád számára a kifinomodott nyugati. Egy 1700 körüli vers népies gondolkozással, a mindennapi dolgok szembe állításával jellemzi a két országrészt. A dunántúli klázlíbból iszik, cintálból roszprádlit eszik, míg az alföldi fa vagy cseréptálból, bográcsból falatozik s kancsóból hajtja fel a bort.

*Némelyek azt mondják, hogy Tiszántúl
Aki nem tud magyarul, megtanul
Tiszántúl, magyarul megtanul.*

*Mások pedig mondják, hogy Dunántúl
Aki nem tud magyarul, nem tanul,
Dunántúl: magyarul nem tanul.*

*A dorogi csaplárosné Dunántúl
Mikor beszél magyarul, majd megful.
Dunántúl, magyarul majd megful.*

*Hajdú Dorog városában Tiszántúl
Prédikál az orosz pap is magyarul,
Tiszántúl: magyarul, nem oroszul.*

Két táj különböző típusú városának rendkívül szemléletes s már-már expresszionista erejű képét adta egy angol utazó, Towson Róbert 1793-as magyarországi útja alkalmából. „Micsoda körülményeknek köszönheti Debrecen létrejöttét, azt nem tudom, de azt sem fejthetem meg, mi bírhattott rá 30.000 embert, hogy olyan vidéket válasszon magának lakhelyül, hol sem forrás, sem folyó, sem tüzelő, sem építőanyag nincs. Debrecent ugyan városnak nevezik és városi jogokkal is föl van ruházva, azonban falunak tekintendő, ennélfogva legnagyobb falu egész Európában. Ha pedig városnak tekintjük, akkor a legutolsók közé kell számítanunk,

jöllehet lakosai nem a legszegényebbek. A várost sövény veszi körül, a városkapukat pedig tüske és szederbokor. A házak csekély kivétellel földszintesek, náddal födötték és tűzfallal fordulnak az utcára... A lakosság túlnyomó része református, ezeknek életmódja, sötét ruházata és a tartózkodásom alatt szünni nem akaró borongó időjárás együttvéve igen rideg benyomást keltett... Nagyon meglepett, midőn Debrecenben négy vagy öt olyan úrral találkoztam, kik kedves szigetházamban voltak... 1793-ban, június 23-án eltávoztam a rideg és komor Debrecenből és Nagy-Váradra utaztam... Nagy-Várad Magyarország legszebb városainak egyike és minden tekintetben Debreczen megfordítottja. Itt mindennek vidám külseje van, minden házból zene és tánc hallatszott. Szébbnél szebb hintók és kocsik száguldoztak végig az utcákon, hiszen vasárnap volt és a lakosok katolikusok. Itt német konyha, német divat és német szokás az uralkodó". Ebből a régi leírásból erős körvonalakkal elevenedik meg a két város történeti egyénisége. A feketébe öltözködő, tűzfalaival dacosan a világnak hátatmutató Debrecen, szinte nomád és falusi göggel zárkózik el tuskés és szederbokros sövényei mögé, pedig titkoltan európai műveltség is forr benne. De ő kevélyen és konokul valami ősi erkölcsöt őriz. Várad a nyájas és mulatozó város, a humanisták Kőrösparti Athénje, az Ady nemzedék Peceparti Párizsa, valami alig megfeythető történelmi tényezők folytán önálló sziget a magyar tájtipusok között, léha és kedves egyéniség, ahol annyi nagy tehetőség ragyogott fel, de mégis egyre korcsuló és szennyesedő varázslat. Ugyanazok az erők, melyek oly gyakran a műveltség központjává tették, és a szellemi kincsek áradatát sodorták beléje, lassan megingatták földbe ágyazott alapjait s így lett Szent László városa magyartalanná, nemzetközivé, idegenné, bűvösen mosolygó festett lárvává.

Ez a néhány kiragadott példa felvázolta a magyar tájak lelkesége közötti különbséget, melyek mellé, ha oda helyezzük az ősi steppe-egység képét, önként felmerül a kérdés, hogy mik voltak azok a tényezők, melyek az eredeti egységből ezeket az ellentétes színeket kiváltották és mért hatá-

rozták meg ép ilyen jellegűnek? Tárgyalásaink során kitűnt a nomád vér kultúr-improduktivitása, még pedig azért, mert túlságosan vad szenvedéllyel fordul a valóságos világ és a hús-szerű élet felé, úgyhogy nem marad több energiája arra, hogy a valóságos világ fölé egy szellemi természetű világot teremtsen. A tehetséges és alkotó erőktől sűrű nomád vért megkellett kötni, korlátok közé kellett szorítani, hogy gátolva ösztönös kieléési lehetőségeiben, befelé fordulva, a szellemi világ végtelen eshetőségeiben keresse meg magának a megfelelő kultúrteremtő megvalósulási formát. A nomád vér megkötésének első és legfontosabb kelléke a letelepülés, de a keletkező kultúra alapszíneit már más tényezők adják meg: a keveredés, a táj és az életmód. Keveredés alatt értjük nemcsak a vérségi összeolvadást, hanem az idegen kultúrjavak felszívását is. Szent István, midőn az egynyelvű országot gyengének és romlandónak tartotta, s ezért az idegenek befogadását ajánlotta, tudatában volt annak, hogy a harcok lovasnép csak úgy lesz kultúrtermő, tehát csak úgy lehet helye az európai közösségben, ha sűrű vad vérét felhigítja, s a nyugati nemzetek szellemvilágával megismerkedik. A honfoglaló magyarságot kész, kiforrott nemzetnek tartani kissé egyoldalú felfogás. A hét vezér népe tökéletesen fejlett fajta volt — de csak a steppe számára, míg Európa szemszögéből nézve csak csíra, csak képesség és ígéret volt. A honfoglalók innét tekintve, csak kezdetleges embertömegek voltak, melyeknek egészen új szervei kellett fejlődjenek a letelepülés életformájának megfelelően. Mennyire sikerült ez az új szervképzés, a környezetbe való bele növés, attól függött az, hogy a magyarság fennmarad-e vagy pedig a hunok és avarok sorsára jut. Európa közössége számára a magyarság forrongó, kialakulatlan nép volt, melyekbe új elemeknek kellett kerülni. Kötőszövetet kellett kapjanak, hogy a nomád ösztön és a letelepülés közötti konfliktust sikeresen oldják meg. A magyar nemzet és a hétvezérek népe között az a viszony áll fenn, mint a franciák és gall őseik között. A történelem olvasztó tégléjében még nem fejezte be különböző elemeknek magyarsággá való összekeverését, mikor Árpádék

be jöttek ide, mert hisz ép a letelepülés tette szükségessé szelidebb fajták felszívását. Csak így lehetett maradandó a letelepült életforma, mert csak így alakulhatott ki a nomád magyarságból az európai magyar nemzet.

A magyarság ősi társadalmi berendezkedése katonai, világszemlélete pedig heroikus. De a hősiség kultuszának van egy árnyoldala is. A hős, a népek primitív képzeletében megveti a mindennapi munkát. Az ő világa a nagyszabású feladatokon kívül csak a vadászból, mulatozásból, henyélésből áll. Csak a nagy erőfeszítést kívánó lendületes dolgok kötik le képzeletét, elannyira, hogy az unalmas munkával mit sem törődik. Hősiesség és tunyaság eredetileg kiegészítő tulajdonságok voltak, együtt léptek fel és nem ritkán az is megesik, hogy idők folyamán a hősiesség egy népcsoport lelkéből kikopik s csak a tunyaság él tovább. A magyar fajnak az idegenkedése bizonyos foglalkozási ágaktól, a hősiesség arisztokratikus kultuszából érthető meg, ami annál károsabb, mert automatikusan idegen elemek felszívódását tette szükségessé. A helyes fejlődés az, ha a hősiesség szelleme a verejtékező munka világát is megszínesíti és magasabb méltóságra lendíti. A katonai erények békében munka erényekké kell átalakuljanak — még pedig a dolgos élet minden ágában, kivétel nélkül.

A keveredés szükségességének belátása Szent István nagy gondolata volt, úgyhogy a magyar nemzet legtudatosabb kialakítójaként az első szent királyt tisztelhetjük, ami nem azt jelenti, hogy ez a gondolat utódjai kezén nem vált túlzássá, sőt magyarságformáló eszközökből magyarságot pusztító fegyverré. Ma az a helyzet, hogy fajtánk túl van keveredve, úgyhogy a steppe gyökerek tudatosítása a nép ősiséget megőrző mély rétegeibe való leszállás útján fontos regeneráló folyamatnak tekinthető. Az a táj, ahol az eredeti magyar törzsököt leginkább ellepte, majdnem megfojtotta nyugati folyondár, az a Dunántúl. Ennek a földnek volt a legnagyobb kultúr hagyománya. Szent István missziójának javát ép erre az országrészre fordította. A püspöki székhelyek hárommegyedrése a Duna vonalára vagy a Dunántúlra

csett. Kolostorok, kolostori iskolák aránytalanul nagyobb számmal voltak itt mint a többi tájegységeken összevéve. Ennek az erőteljes művelésnek meg is lett a maga eredménye, itt virágzó kolostori kultúra teljesedett ki és létre jött az egyik legmagyarabb s mégis annyira európai építészeti stílus a Dunántúl templomain: Lébényben, Jákon és Zsámbékon. De mivel a Dunántúl lépett fel legelőször a magyar kultúra színpadára, természetes, hogy ez a legöregebb magyar kultúrterület. Virágása a középkorra esett, azután pedig ernyedni halgatásba merült. A magyar történelemben a kulturális színterek törvényszerűséggel váltakoznak. Kezdi a Dunántúl, de a reneszánsz hajnalával már a vezér egyéniségek délen születnek, ami a Délvidéknél érthető is, mert ez fekszik legközelebb az új szellemet elindító Olaszországhoz. De Bakóczal kihál az utolsó délvidéki mecénás is, utódjai Szatmári Kassán, Szalkai pedig Mátészalkán születnek, tehát a felső részekben. Ekkor tör vezető állásba a Thurzó család, akinek nevéhez a felső-magyar reneszánsz kialakulása és szétáradása Lengyel-, Morvaország és Szilézia felé fűződik. Tehát már a mohácsi vész előtt megindult a súlypont lassú áttevődése Felsőmagyarország felé, amit aztán Erdély vezető szerepre rúgtatása követett. A Dunántúl csak a XIX. századba jut újra szóhoz, de akkor annál nagyobb színpompával és dús formagazdagságban. Azokon a századokon keresztül mikor a magyar kultúra kimondottan magyaros jelleget kezdett felvenni, háttérbe szorult, de hogy újra megnyíltak a szélesebb európai távlatok — a klasszicizmus és romantika idején — a vezetést újra magához ragadta. A XIX. századnak főleg első felében irodalmunk legtöbb kimagasló egyénisége dunántúli, így a két Kisfaludy, Berzsenyi, Vörösmarty, akiket a kisebb tehetségek egész sora követ. Ezek a költők, bármennyire is különböznek némely vonásaikban egymástól, egy közös szellemi tájból, szülő vidéküknek színpompás, de borongó hangulatából nőttek ki. A klasszicista és romantikus csoport lelkivilágának közös alaptulajdonsága az elvágyódás az adott, valóságos és földszagú világból távoli tájak, vagy pedig a mult ígézetei felé. A bárdolatlan és vérmes élet a

maga vad egyszerűségében nem érdekli őket. Ő előttük a művészet mint egy saját törvényű valóságfeletti zárt világ lebeg, melynek legfőbb erénye a szépség, a klasszicisták számára a forma, a romantikusoknak pedig a színpompa megnyilvánulásában. Az a bő termés, amit a Dunántúl költészete elénk önt, egy ezredéves kultúra dús szürete, melyben tündökölnék a színek, éretten teljesek a formák, de hiányzanak az élet, talajból előtörő nyers és fanyar ízei, jelezvén, hogy a természet érdes alkotóerői nem működnek többé. A gyümölcsök tökéletes remekei a fejlődésnek, szívet és szemet gyönyörködtetők, a kertész ingyenckedve ízlelgeti őket, maga elé rakosgatja, beléjük merül mint egy külön önálló világba s a kérges és öreg villám vágta törzsre, melynek ágaiból kipattantak és védelme alatt érlelődtek, már nem is gondol. A gyümölcsök leszakadtak a fájukról, mert ősz van, ragyogó és mámoros ősz. A levelek égő színekben tüzelnek — de ezek a változatos színek a hervadásnak, az elmúlásnak a tarkaságai, az élet hamvazószérdáját megelőző utolsókat lobbanó karnevál pompája. A Dunántúlon ősz van s a leszüretelt drága gerezdek gyönyörében elfeledkező gazdákat néha már jeges szelek riasztják fel elmélázásaikból. A közelítő tél előre küldi hírnökeit s végül maga is beállít.

*A hegy boltozatán néma homály borong,
Nektár thyrsusain nem mosolyog gerezd,
Itt nem rég az öröm víg dala harsogott:
S most minden szomorú és kiholt.*

A Balaton part kihunyt, halott vulkánjait, Pannonia gazdag dombsorait, tövükben az útkeresztnél felállított kegyes szentképekkel, az enyészet páthosza járja át. A letűnt hősi időkről regélő váromladékok, a csatamezők, a nemzeti lét nagy temetői, fölöttük lebegő holló szárnyú néma enyészet, ezek azok a képek, melyek a dunántúli nemzedék romantikus képzeletét megragadják. A pusztulás, a halál fájdalmasan nagyszerű eszméjének érzelmes fensége töltik el lelkeiket.

*Első a dűlás komor istene, Rom, jövel és az
Elhagyott lakon, a szélvészek bús palotáján,
Hol szomorú volt a napnak tüneménye, ha feljött,
És szomorú, ha lement, élt nem látva körösleg.
Messze nehéz lábaival sétált el az óság,
S ami előbb fény volt, abból nem hágy vala többé
Semmi csodálandót: ott Rom kíván tanyázni,*

Nagy Siva pusztáin egyedül őrszellem az éjben.

Minél inkább előre haladunk az időben a dunántúli irodalomtörténet lapjain, annál tökéletesebbek, virtuozabbak, zeneiebbek lesznek a formák s annál nagyszerűbb komor-ságú hangulatok boronganak fel. Ennek a dunántúli költészetnek beteljesítője Babits Mihály. Hozzá vezet el Virág és Berzsenyi klasszicizmusának vonala, benne éri el tetőpontját a forma tökély. Vörösmarty és Vajda Péter minden színe örökként száll rá és az ő költészetében zendülnek fel a jellegzetesen dunántúli halál páthosznak legmélyebb zengésű húrjai.

*Lenn a csöndes alvilágban, szellőtlen bús alvilágban,
Asphodelosok között, hol asphodelos meg se moccan,
Gyászfa nem bókol galyával, mákvirág szirmát nem
ejti, mert a szél ott mélyen alszik, alszik asphodelos
ágyban, mélyen alszik, nem beszél,
hol a tók acéltükörként mozdulatlan elterülnek, pillák
könnyen szenderülnek, mert a pillák legyezője,
hab szövetnek fodrozója sohase jár ott a szél.*

Az elmúlásnak ez a pátosza nem csak az irodalomban mutatkozik meg, hanem a szociografus is felfedezi a falusi élet körében. A minden tekintetben a Dunántúl lelki világához tartozó dunamelléki falvakban a temetésnek másutt nem észlelhető nagy kultuszáról olvashatunk közléseket. Itt az emberek terjengős és megrázó temetési beszédeket kívánnak,

minél szomorúbb siratásokat s néha ilyen alkalmakra 5—600 ember is összegyűl és még a legtávolabbi mezőkről is bejönnek, ott hagyva munkájukat, hogy a lelkük mélyén ott terjeszkedő halál érzést kiélhessék. Zrinyi, a magyarság legnagyobb veszedelmének azt tartotta, hogy egyszer az Isten elveheti tőle a „Tusakodási kedvet“. Amitől félt, a Dunántúlon már bekövetkezett. Berzsenyiben még élt a keménykötésű magyar, Deák Ferenc végtelenül termékeny paraszti nyugalma az ősi, földszerű bölcsességet őrizte, de Vörösmartyban, Vajda Jánosban már érezhető a lefelé ívelő vonal. A nemzethalál közelségét minden magyar költő érezte, de ép ez sarkalta őket a végső, kétségbe esett tusákra. Kölcsey, ez a szelíd lélek is, azért ostromozza a magyart, azért tárja fel iszonyú bűneit, hogy életre korbácsolja. A satnya, ragyás és félszemű Kölcsey melankóliája és finomsága az első pillanatban a dunántúliakat juttatja eszünkbe. De az ő érzékenysége nem kulturális jelenség, hanem testi fogyatékoságainak a következménye. Lett volna egészségesebb, Adynak lélekronkóna lenne. „Ete maradéka“, ez a „büszke magyar“ ki keleti törzsökével hivalkodik, így is minduntalan a másik szülőségét; „Ond vezér unokáját“ juttatja eszünkbe. Halála napján, nagy viharok pusztítanak falujában és belőle, a pirulékony és félszeg széplélekből váratlanul és megdöbbenően tör ki az Adyhoz hasonló lázadó pogány: mielőtt örökre lehunyná a szemét, élete utolsó lobbanásában szörnyű káromkodás szakad ki hörgő melléből.

Ady a halál mithológia nagy hőse, a küzdő, az életért bajviadalra induló vitézi magyarság típusa. De a végekről szakadt Adyval szemben Babits, az elefántcsont torony finom lakója, a dunántúli ellenkép. Vajda János, noha Pesten született, de lelkét a fehér-megyei táj, a váli erdő s a jellegzetesen dunántúli romantikájú Vajda Péter formálta, a paszszív halott virrasztás hangulatát örökíti meg, mely tele van sóhajokkal, sírásokkal s a végromlás nagyszerű vízióival, de hiányzik belőle Zrinyinek, a Nagy Halott legnagyobb Virrasztójának az a kétségbeesett üvöltése amivel fel akarta rázni a már élettelennek látszó tetemet. Ez a hasogató, a

menteni akarás lázától izzó fájdalom Vajdánál tehetetlen rezignációba fulladt.

*Jó reménnyel, vak reménnyel
Hogyha megvirradna már;
De a hajnal csak nem pirkad,
S amit látunk az se csillag;
Bolygó fény vagy fénybogár.*

A nemzet dunántúli látnokainak agyába a kétségbeesésbe málló bánat fészkelte be magát, mely annyira különbözik Kölcsénynek és Adynak, a két szilágysági költőnek fajtáját ostorozással megtisztítani, halál rettentéssel életre verni akaró kemény magyarságától. A dunántúli honfi pesszimizmus legemelkedettebb formája Vörösmarty Szózata. Felrajzanak a sötét képek, a nagyszerű halál, a sir hol nemzet sülyed el. A magyarságot könnyesen gyászoló népek elképzelésének fájdalmas pátosza adja meg az alaphangot s végül jön az erkölcsi következtetés, még így is a halál árnyékában is legyen híve hazájának a magyar. Csak híve, de nem harcosa többé, mert a tusakodási kedv immár végkép kiveszett ebből a tájból. A Szózatnak ezt a két szomorú strófáját olyan leverőnek és vigasztalannak találta Vörösmarty, hogy gyermekeinek nem engedte meg, hogy megtanulják. Zrinyi ép azért üvöltött, hogy riadjanak fel az aluszékonyak, Vörösmarty attól fél, hogy az ő nagy szomorúsága másokra is átragadhat. Zrinyi szörnyű segélykiáltásából elcsukló sóhaj lett Vörösmarty ajakán.

Szinyei Merse Félixné, a szép lelkű felvidéki hölgy, a későbbi nagy festőnek Pálnak édesanyja, mikor a Balaton partján összetalálkozott a sétáló Vörösmarty Mihállyal, leterdelt előtte s áldását kérte gyermekei számára. Vörösmarty meghatva a nő rajongásától, verseinek egy dedikált példányát ajándékozta oda, de mielőtt átadta volna, a Szózatnak ezt a két szakaszát gondosan kihúzta, nehogy ez a nemzeti pesszimizmus beleszűrődjék a Szinyei gyermekek lelkébe. Ez az óvatosság túlzott volt, a végbeli tájakon a halál

rettenete is csak növeli az élet izmos gyökereit. Szinyei Merse Pál művészete a fényben fürdő, zöld vegetációt sarjasztó talajnak mélységes és mámoros szeretetéből fakadt és rendkívül jellemző, hogy azok a XIX. századi magyar festők legjelentősebbjei, akik a látás eszközeivel hősiez harcot folytattak a valóság meghódítására, vagy pedig a monumentális forma kialakítására, a végekről kerültek ki: Szinyei és Munkácsy a Felvidékről, Székely Bertalan és Paál László Erdélyből. De a XIX. század végével a keménykötésű szemlélet nyomába a túlfinomodott, dekadens szellem lép s ezzel együtt a művészet súlypontja is a puha, kiművelt Pannoniába kerül át. Rippl-Rónai, ennek a korszaknak s a dunántúli festészetnek ép oly kitűnő képviselője mint a költészetnek Babits. Rippl-Rónai Munkácsy iskolájából került ki, de mesterének vad ereje a leghalványabb hatást sem vetett képzeletvilágára, épúgy mintahogy Ady szilajsága érintetlenül hagyta Babits kicsiszolt művészetét. A magyar kultúra két tája állott itt egymással szemben, a harcokban edződő, kérgesedő végvár öv és az évezredek óta magas műveltségben finomodó, mindig érzékenyebbé levő Pannonia.

Az a mélabús alaphang, mely a dunántúli költészetet őszi színekkel szővi át, Rippl-Rónai festészetében is ott kísért. A francia szellem a kultúra kvintesszenciája. Mámorító itallá sűrűsödik benne mind az az érték, amit az emberiség magából kikínlódott, de úgyhogy ennek a hősi küzdelemnek már nyoma sincs, csak a csillogó, tündöklő, finom eredmények beszélnek könnyed és szellemes nyelvükön.

A francia szellemnek ez az önfeledt ragyogása, kultúrájának magától értetődő sugárzása vetette fényét a Dunántúl őszi tájaira. Adyt is megragadta Párizs, de mint az élet nagy vásártere, ahol ő idegen barbárként ámuldozott és lelkendezett. Rippl-Rónai azonban úgy belenőtt a francia lelkületbe, amennyire csak egy idegen számára ez lehetséges, anélkül, hogy szülővidékének borongós hangulatát megtagadta volna. Ady földje a Szilágytság, keleti gyepű, de a Dunántúl már Nyugat s Pannoniától zökkenő mentes út vezet a legnyugatibb szellem boszorkány konyhájába, Párizsba. De jellemző,

hogy ezt az érzékeny szemű művészt nem kötötték le a montmartrei éjszakák fény tüneményei, a boulevardok dél-előtti pezsgő élete. Mindaz, amit az impresszionisták csodáltak és színpárázatokban megörökítettek, őt hidegen hagyta, mert ő lelke mélyén valami megfoghatatlan bánatot, a dunántúli ős hangulatát hordozta. A festők közül talán csak Carrière volt számára valamelyest rokon lélek, de annak vértelen spiritizmusa idegen volt tőle. De a költő Rodenbach már testvér hangulatokat őrzött, a halott városnak, Brugge la Morte-nak bánatát, s az élet szépségeinek szomorú mosolyú szemléletét. Rippl-Rónai képein a dús és dekoratív színfoltok, az előkelő vonalak mögött ott bujkál még egy negyedik dimenzió is: az elvesztett idő. Minden festményén az elvesztett idő keresésére indul, akárcsak Proust, ki ízekből, illatokból hámozta ki a multat, míg Rippl-Rónai a színek és a formák világán keresztül áhítozik vissza a nagyapák biedermeier világának idilli nyugalmaiba. Képei a jelen egy-egy jelenetét örökítik meg, de a hangulata visszaszáll a régi időkbe. Témája ezért legtöbbször a visszaemlékezés, mely a multat és a mátt összeköti. Egy vöröshajú hölgy túlradó érzelmekkel öleli át a szomorúfűz törzsét, egy gyászruhás asszony a feldíszített parányi karácsonyfa előtt zokogva borul az asztalra, öreg néni keze elmélkedik a régi képek és régi bútorok között, ezek a kedvenc témái. „Aki már csak a visszaemlékezésből él”, milyen jellemző rá ez a képcím. A régmúlt biedermeier idők székei és asztalai állanak a szobákban, ósdi öltöztetű emberek képei néznek le a falakról s az öreg Piacsek bácsi is, ki bandzsító szemeivel olyan kedvesen hunyorgat, a régmúlt idők itt felejtett mesefigurája. A multat a jelen veszi körül, Piacsek bácsi babákkal játszadozik, vagy a rózsalugasban üldögél (Babits „Hatholdas rózsakertje” és Gádosor jut eszünkbe), máskor meg a viruló Lazarine asszony mandolinjátékát hallgatja. Valami régi dal peng fel a mandolin húrjain, amire olyan jól esik visszaemlékezni az öregembereknek, de egy másik képen már Piacsek bácsi helyén egy finomkezü szőke fiú ül, kihez ugyanez a dallam hozza el az elvesztett idő hangulatát. Az elmúlás és az enyé-

szet is felbukkan. Barna és szürke színekbe ágyazott öreg-asszonyok, sűrű keresztű temetők utalnak a végre. Az élet, melyet a mult álmoképei szőnek át, a világ szépségeibe merülő szemlélet, melyet az emlékezés tesz érzelmessé, az enyészet zsongító lírája, a mindezekhez járuló formatökély és a legapróbb részletet átható kultúráltság Rippl-Rónait a dunántúli szellemiség legavatottabb képviselőjévé teszik. Képeinek hangulatában a levendula illat és az enyészet dohossága különös, izgató parfümmé keveredik össze. Az ő szépségei az öregkor szépségei, s ezek mögé a finom és csendes vénemberek mögé, kik között csak ritkán tűnik fel egy-egy gyerek — komor vonalakkal rajzolódik ki a gyermektelen, az egykéző Dunántúl dombsorokban oly gazdag, de a jövőre tekintve kietlen láthatára.

A kultúra elszakadt az élettől, ezt hirdeti a dunántúli költészet nyomába lépő dunántúli festészet. Csók István a népből sarjadt, de a föld kemény és vaskos ereje benne is szétmállott. A Nirvána, a lótuszevők országa, a kéjes vámpírok puha tanyái, a lágytestű élvezetsóvár dámák századvégi túlfinomodottságtól romlott levegője bódítja és az ecsetje hajszálfinom átmenetekkel érzékeltet mindent, ami a szemet passzív gyönyörűségbe ringathatja el. A Balaton számára viharmentes nyájas tünemény, amint a színes párák fátylain keresztül álomszerűen felbukkan. A nép gyermekei, az egyszerű parasztlánykák, kik képein megjelennek, nem a szabad természetből kicserzett rögtörő hős népek lányai, hanem olyan kecsesen tartják dologtalan kis kezeikben korsóikat, mintha párizsi midinettek lennének. A tájképeken a barna rögtöt bíbor színekben, tüzes vörösökben, halvány rózsaszínekben árnyalódó virágszőnyeg borítja, mert a festő szűkségét érzi annak, hogy a barna anyaföld fenséges meztelenségét dús színtüneményekkel elleplezze. Paraszt szobát is szeret festeni, mert a tarka bútorok, virágos edények a szemet elgyönyörködtetik, de aztán feltűnik a népies enteriőrben egy finoman törékeny és kényes testű szőke lány, a falat díszítő korsók között egy festmény függ, ami a meztelenség kéjében buján elomló Juda szerelmi zálogát nézegető bibliai

asszonyt ábrázolja, mert a művész számára a primitívség és nagyvárosi erotika, az Ótestamentum és az etnográfia csupán arra szolgál, hogy jellegzetesen mai gesztussal, bódító koktélt keverjen belőle. Vaszary János egy nem kevésbé puha és artisztikus világ felé, a lidók, a világfürdők, s a rivaldafények tündöklése felé fordul. Ecsetjét a csalhatatlan biztonságú ízlés vezeti: — de hol vannak azok a fájdalmak és szerelmek, melyek a művészet nagy korszakában a képeken színekké és formákká izzottak elő. Forrongó és erőteljes egyéniség csak egy van a dunántúli művészetben, egy egyetlen dinamikus kivétel: Egry József. A többi mind a valóság keménységeitől pasztörözött artisztikum világban él. Ez a sor legvégső fázisát is elérte Bernáth Aurél művészetével. Bernáth a túlfinomodott intellektus utólérhetetlen megszólaltatója. Valóság és sejtelen teljesen összeolvad benne. A valóság minden formája csak ugródeszka az ábránd elmosódó képei felé. Milyen más vidék élesebb levegőjét hozzák magukkal a felvidéki festők, Rudnay vaskos és darabos formái, Csontváry Kosztka vad és zseniális víziói, az erdélyi Koszta József komor tájballadái, a debreceni Medgyessy élettől kicsattanó szobrai! A Dunántúl, a hajdani Pannónia öreg föld, ahol a művészek olyan tökéletes formakultúrát örökölnek, amelyet a más vidékek fiai legnagyobb küzdelmek árán is alig érnek el, de viszont ezen a tájon a kultúra elvesztette már vitális gyökereit, a kultúra és az élet, az elefántcsonttorony lakó művész és a profán tömeg ellenséges tényezőként áll egymással szemben. A Dunántúl még vezet, ép forma tökélyénél fogva, de ez az őszi színpompa már vésztijszólan sejteti a közelítő telet. A kultúra érett gyümölcse leszakadt fájáról. Egy ideig még tovább ékeskedik a jószagoktól terhes présházban, de nemsokára a bomlás, a rothadás jelei mutatkoznak. A Dunántúl betegsége az előregeredő kultúra, míg egy másik táj: az Alföld még mindig a Nagy Parlag. Az Alföld síkságain a magyarság zavartalanul folytathatta ősi nomád és steppe életmódját. Hegyek, dombsorok nem gátolták meg korlátlan nyargalásait és nyájtereléseit, sőt újabb és újabb tényezők zökkentették vissza a nomád vi-

lágba: mégpedig a kúnok betelepítésével érkezett új nomád vér, majd pedig a tatár és törökdulás következtében feléledő nomád és félnomád életformák. „A szilajpásztorok” és „rideglegények” életmódja századokon keresztül az ősi nomád szellemet őrizte meg. Ezáltal a többszörös renomadizálódás által, az Alföld nemcsak fiatal, de a kultúra szempontjából kihasználatlan maradt. Itt-ott már feltűnik rajta egy-egy művelődési központ, Debrecen, Kecskemét, mik arról tesznek bizonyosságot, hogy ez a föld van arra hivatva, hogy a csonkaországban Erdélynek és a Felvidéknek erős nemzeti gyökeirekből táplálkozó kultúrszerepét tovább lendítse. A Végeknek s az Alföldnek egymáshoz kapcsolódása napjainkban szembeszökő. A szatmármegyei Móricz Zsigmond az erdélyi történelem leghatalmasabb ábrázolását adja, a kecskeméti Kodály pedig zenéjéhez az erdélyi hegyek között keresi meg az ihletet. A török időkben a dunántúli végekről egymásután telepedtek át a legvitézesebb kapitányok Erdélybe, most meg az Alföld fiaai indulnak el oda, hogy Erdély kultúrszelleme megizmosodva, az Alföld Nagy Parlagjainak építőmesterei legyenek. A Dunántúl a magyar múlt gazdag tája, az Alföld pedig a magyar jövőt igéri, de hogy ez a nagyságos térföld, mely tele van formálásra váró ősi és népi erőkkal, még mindig a Nagy Parlag, az számukra nemcsak várakozást, de vádat is jelent.

A Dunántúl és az Alföld szellemi arcán a magyar kultúra két végletes állapotát ismerhettük meg: az egyiken a túlkultúráltság devitalizáló szerepét, a másikon pedig a magasabb műveltségtől még alig érintett barbár állapotot. A legegészségesebb fejlődés a tulajdonképeni végvár vidéknek, a Felvidéknek és Erdélynek jutott osztályrészül. A nomád vér megkötése itt ment végbe a legszerencsésebb módon, úgyhogy kultúrtermővé lett ugyan, de a kultúráért nem kellett cserébe adja vaskos ízekből duzzadó életerejét. A fejlődés itt lassú volt és organikus, a hegyvidék és az életmód írta elő ütemét. A nomád élet szemléletét elválaszthatatlannak tartottuk a portyázásokra szabad teret adó, a messzeségig belátható steppétől. A nomád, kinek lelkiülete ebben a

környezetben és ép e környezet számára alakult ki, a hegyvidékre kerülve természetszerűleg lassan át kellett alakuljon. A hegy elzárja a külső, optikai láthatárt s ezáltal megnyitja a lélek szélesebb perspektíváit. A szem már nem nyargalhatja be a valóságos távlatokat, beleütközik a hegy súlyos és komor tömegébe, mely tekintetét a szélességbe való szétáradás helyett felfelé, a Szellem világa felé irányítja. A síkság érthető, világos és egyszerű. Szemlélőjét nem állítja kérdések vagy rejtélyek elé, míg a hegyvidék tele van titkokkal és meglepetésekkel, kifürkészhetetlen zügokkal, sötét barlangokkal és áttörhetetlen bozótokkal. A hegyvidék, az erdő sejtelmekre, találgatásokra, álmodozásra kényszeríti lakóját. A síkság emberi föld, láthatárának nyugodt vízszintes vonala a valóságos, kitapintható, anyagi dolgok felett terül el, de a hegy felfelé törtet egy magasabb világ felé. A csúcson a halhatatlanságtól ittas istenek laknak, a hegyoldalokon pedig szent remeték, a bölcs mesterek, a Mahatma-k elmélkednek. A népeknek nincsenek szent síkságai, csak szent hegyei, hívják azt Sionnak, Olymposznak, Himalájának, Tai-Shannak vagy Fuji-Jamának. A hegy kissé mindig a metafizika felé utal s nem véletlen, hogy a józan és misztikátlan magyarságnak leginkább hegylakó része a székelység, anynyira hajlamos a misztikára. Idézzük magunk elé a büszke steppe lovas körvonalait, ki a lapos pusztákon oly hatalmas úrként merevedett bele az üres láthatárba, a roppant hegyek lábánál, szűk völgyekbe beszorítva, milyen kis lénynek érezhette magát egyszerre, a nagy mindenséggel, a hatalmas természettel szemben. Hegyek közé telepítve lelkében konfliktus keletkezett, amely sajátos kultúrájának elindítója lett. Ezeket a magyarokat nem kultúrálták idegen hatásokkal, ezeket maga a természet és a körülmények kényszerítették arra, hogy felesleges energiáikat kultúralkotásra fordítsák. De míg a táj a nomád léttel ép ellenkező beállítottságra kényszerítette őket, az életmód gondoskodott arról, hogy a forró és átütő erejű vitáítás ne lanyhuljon el bennük. A Felvidék és Erdély a magasabb értelemben vett végek, ahol a harc az életszemlélet gerince kellett legyen, ahol a nomád

portyázások lendülete végvári vitézkedéssé alakulva át, lényegében nem tört meg. A sors által rákényszerített küzdelem telivér életszemléletté lett itt s a hetyke virtus erőt adott a sorscsapások között való kemény megállásra. A magyar lét minden megnyilvánulása s így a kultúra is szüntelen való tusakodás, ádáz harc a nemzethalállal az életért. A sorszerűség fenséges komorsága és a harc vállalás szilaj kevélysége teszi nagyszerűvé ezt a végvári magyar létet, melyben az egyéniség büszke érzete, önként veti alá magát a magasabb egyén feletti céloknak. A harcban az egyén kifejti és megpróbálja minden képességét, de ugyanakkor saját magát s életét is kockára veti szent küldetése érdekében. A harcra és önáldozatrakészség vonásai adják meg ennek a lelkiületnek a mély ethosát. A humanizmus a végeken nem válhatott kicsinyes individualizmussá, mert felette véreskező ősök örököttek, mert az egyéniség ígézetéhez a nemzeti küldetés szennvedélye társult. Ez a harcethika a magyar kultúra legbensőbb lényege. Ez adja meg irodalmunk és művészetünk alaprétegét s ez hozza szoros kapcsolatba a magyar nemzeti érzést a vallás áhitatával. A végvári kultúra a magyarság legerősebb lendítője. Szellemét büntetlenül nem lehet levetkőzni, példa rá a Dunántúl, ahol egykor hős végek állottak, ma pedig belső betegség sorvasztja a magyarságot. A magyar élet, az örökös testi-szellemi harc a Nagy Parlagon folyik folyton, de változó sikerrel. Néha a fátum az erősebb, máskor meg a magyarság heves élniakarása, miből következik, hogy a Végvár kultúra szaggatott és töredékes. Nagy sivárságok és váratlan, magányos felvillanások váltakoznak benne. Izét és sajátos színeit, az európai műveltségek koncertjében felcsendülő egyéni hangját, különös lelkiületi összetételének köszönheti, melyben Kelet hagyományai és Nyugat vívmányai oszthatatlan egységben jelennek meg. Mivel a magyar föld különböző tájain a magyarság más és más tulajdonságai fejlődtek ki, azért is jelentenek ezek egymásra utalt, egymást kiegészítő részeket. A földrajzi Magyarország feldarabolása a szellemi magyarság megcsonkítását is jelentette. Aki a mai közéletet figyelmelebben vizsgálja, bizo-

nyára észre fogja venni például a magyarság erdélyi rétegének a hiányát. Erdély nemcsak keleti gyepű volt, mert a leg-európaibb igazodást is képviselte. Csakhogy Európa számára nem a németiséget jelentette. Ennek a germán tenger felett Anglia, Franciaország felé átnyúló és mégis keleti magyarságnak a hiánya már-már beteges tünet a magyar közéletben. Ez különösen kálvinizmusunkban érezhető, mert hiányzik belőle Erdély politikai távlata. Gondolkozását csak az egykori katolikus osztrák állam iránti ellenszenv vezeti, de nem tud szabadulni a földrajzilag közel eső germán kultúra baljóslatú vonzásától. Kelet és Nyugat összhangja ez az egészséges magyar kultúra alapja s ezért jelent betegséget a csak nyugati magyarság egyoldalú szerepe. A két elem megbolygatása mindig súlyos zavarokkal jár. Az ősi származás egy-magában maradiságot és a Parlagot jelenti, a Nyugathoz való túlságos hozzá hasonulás az élet energiák megcsappanásához vezet. Széchenyi, ki a magyar történelemnek talán leghaladóbb szelleme volt, kibén az Európa-vágy olthatatlan megszállottsággal égett, helyesen ismerte fel, hogy a magyar kultúra alatt nem szabad elcsenevésséíteni az azokat tápláló gyökereket. „Kimondhatatlan rövidlátás észrenemvenni — írja — mily megtörhetetlen zománc címezi át a magyar jellemét és hogy ő csak magyar tud lenni, vagy valami utálatra méltó csenevész és selejt és eszerint minden jobb tulajdoniból ki lehet ugyan vetkeztetni őt, de keleti típusát, nemzeti jellemét, lealázás nélkül megtörni nem; ezen rövidlátás oly bűn (melyet) mi sínylünk, mert ahelyett, hogy most egy egészségtől pezsgő, saját eredetiségében viruló nemzet szolgálna a lehető legnagyobb erősségi támaszul, ehelyett egy megfertőztetett, megtört, magával elégiületlen nemzet tanúsítja a folyt idők tévedéseit.“ A magyar kultúra ereje az ősi elemek és az európai áramlatok tökéletes egyensúlyában rejlik, s ha ezt a megállapítást szociológiailag akarjuk megfogalmazni, akkor a népi és a magasabb rétegek összeműködését kell kiemeljük. A nép a kultúra statikus alapja, az arisztokrácia a dinamikus mozgatója s mivel a magyar kultúra általánosságban még nem mutat olyan határozott körvonalú

nemzeti jelleget mint a nagy európai népeknél, mivel még most is folyvást át kell törje az idegen kultúra ránőtt álarcáját, azért a korral való folytonos változás, fejlődés mellett, fokozott fontosságú a nép által őrzött ősréteg tudatosítása és feldolgozása. A magyar kultúra katona lényét megismerve, társadalmi rétegeink is nemes hivatáshoz jutnak. A végeken a tiszt neve előljáró, aki elsőnek indul a harcba. Idegen írók csodálkoznak azon, hogy nálunk milyen aránytalanul nagyobb számmal esnek el a tisztek, mint másutt, de meg is találják az okát abban, hogy a korbéli általános szokástól eltérőleg a magyar tisztek nem hátulról vezénylik a sereget, hanem az élen maguk rontanak neki a veszélynek. A magyar magas osztályoknak is ez a szerepe: elsőkül kell harcoljanak a nemzetért s a közös élet-halál harc bajtársi szelleme kell fűzze őket a sereg névtelen tömegeihez, a néphez. Csak ebből a megbonthatatlan sorsszerű közösségből születhetik meg az egészséges magyar kultúra, s talán a jövő is. Erdély kultúrájának az a különös kettősége, mellyel a története folyamán a féltve őrzött hagyományt és ősi szemléletet a legradikálisabb haladó lelkülettel zavartalan egységbe foglalta, részben onnét ered, hogy a két legfontosabb társadalmi osztály, a parasztság és a birtokos nemesség nem állott oly távol egymástól, mint országunk más tájain, sőt gyakorta élénk szellemi kapcsolatok fejlődtek ki közöttünk. Kiegészítő képül e mellé Dunántúl tanulságát helyezhetjük, mert ez a vidék ugyan a magyar kultúra le európaibb jelenségeit termelte ki, de csakhamar betegesen elszakadt a föld éltető tevékenységétől, s egyszersmind ez a táj az, melynek keretei között a feudum és a zsellérség között a legnagyobb ellentét feszül. A Dunántúl elsenyvedésének, földtől való elszakadásának tényeit felsorakoztattuk, beláttuk annak következményeit, de a bajok gyógyításának megkeresése, a betegség leküzdése már nem a történész, hanem a politikus feladata.

V.

A föld fiai

Föld Édes Anya . . .

Régi olvasás

A magyar sorsproblémák vészterhes víziói után üdőbb és virulóbb képeket tár elénk a mult, melyek ép azért hatnak oly igézően, mert a háttér, melyről elének tűnnek, komor és tragikus. A magyar egek sötét felhőzetét egy pillanatra pajkos szellők tépik szét és elővillan az ég s a régi végvári vitézek kedves mosolya. A Felvidék és Erdély tavasztól megújult zöldelő kerteiben, patyolat testű gyöngc szűzek sétálnak, mereven lehulló vont arany szoknyájuk meglibbenti a hajlékony virágokat.

*Az tavasszal az szép szűzek
Az mezőre kísétálnak
Csak egymásra mosolyognak —
Azonközben csókolódnak.*

A tavasz és a szerelem, mintha megváltoztatná a kemény harcosok tekintetét s maguk körül nem a feldúlt magyar tájat látják többé, hanem egy olaszos gazdagságú kertet, hol a fülemile ciprus fákon hangicsál s az aranyalma ágakra a szép-históriák vörös rózsái kúsznak fel. Képzeletüket a fiatalság búbája és mitológiája színezi át, mikor az ellenség kémlelésén megedzett szemük megakad a sétáló lányokon.

*Nám, olyanok vagytok, mint az tengerben
Syrenesek, mikoron az örvényben
Zöngedezvén énekölnek édesden
Zöngedezvén énekölnek édesden.
Énekölnek, zöngedeznek gyakorta
Az szép szűzek az ifjaknak károkra.*

Majd zsenge színekkel jelennek meg a régi kódexek lapjain a szerelemre ébredező, táncba induló fiatalok.

*Mert én szemem szemeddel szépen üsmerkedik,
Kezem akkor kezeidnek szépen hizelkedik,
Táncba lábam kedveskedik.*

*Táncba orcád pirulása, mint rózsza nyílása;
Ajkaidnak mosolygása, mint ég villámlása,
Tagjaidnak hordozása,
Mint vizeknek szép folyása
Csendes elmúlása.*

*Csodálatos szép térdednek ékesen hajlása
Mint angyalnak még régente földre leszállása
Kézhez magad szép adása,
Nyárban mint szőlő nyílása,
Neki újulása.*

A XVI—XVII. századi költők a virágok, ragyogó fémek és állatok képeivel halmozzák el hölgyüket, elnevezvén őket mostan nőtt rózsáknak, zöldelő szép majorannának, violának. Csodálják kláris gyöngé ajkát, gyöngé állát s zengedező raj méhecskének. édesen szóló szajkócskának, hattyúnak, szelid galambnak, porcogós testü, édes szőrű mókusnak becézgetik őket. Képzeletükben szinte az Élet mítikus istennőjévé növekednek.

*Az hol te jársz: rózsza keljen!
Az hova lépsz: gyöngy teremjen!
Ez világon hírünk legyen,
Szerelmünknek oka legyen.*

*Az hol te jársz: az nap megáll,
Páva módon nézvéen csudál,
Minden ember téged kíván,
Soha téged nem bánt halál.*

Ez az ujjászületett, brokátokba öltözött XVII. századi Vénusz asszony arany tűkkel hajához tűzött könnyű fátyolokkal, derekán hímes pártaövvvel, nyaka körül fodrokkal, gyűrűkkel és „gyönyörűséges türkekkel” felékítve csábítja feledésre az elfáradt katonákat.

*Vagyok szerelmes, mint nőstény szarvas,
Kérlek kedvedre hogy megtapogass,
Ha lehet tüled, velem is mulass.*

*Ne szomorkodj, lám senkisem bánt,
Töltsd be kedvedet, kit szived kívánt,
Majd egészen süttetem a báránt.*

De ez a XVI—XVII. századi élet viharos és kiszámíthatatlan. A szerelmeseket gyakorta szétzilálja egymástól s ilyenkor a vágyódás jut szóhoz. Szeben várában felhangzik a Cantio de Amore, — mikor a költő kedvese „személyét óhajtotta nagy lángban“:

*Te szép gyöngé csöcsöcskédet tapogathatnám,
Két szép fehér mellyecskédet kikapcsolhatnám,
Rózsaszínű szép orcádat ápolgathatnám,
Kláris színű ajakidat csókolgathatnám.*

Az emlékezés kódén keresztül az érzelmek már szinte olyan kifinomult zenei formában zengenek fel, akár a századforduló szimbolistáinál.

*Almomban ágyamban gyakran téged hílak
Mutass kedvet, víg örömet hozzám édes alak,
Almomban ágyamban gyakran téged hílak.*

— — — — —

*És sokszor jutnak nekem eszembe csókjaid,
Miképen csüggettenek vállamin karjaid,*

*Mutogattad kebledből fejér csecsecskéid,
Orcámon, szájamon voltak az te csókid.*

— — — — —

*Jöjjön elé, szívből várom, az az áldott óra,
Melyen én bujdosásim forduljanak jóra,
Szép rózsát s violát szájam ha csókolna
Vígassággal mondanám akkor: dejnám, dejnám,
dejna!
Szép rózsát s violát szájam ha csókolna.*

Ez a XVI—XVII. századi líra a XV. század olasz költészetéből fejlődött ki, s épúgy mint a quattrocento virágos toszkán rétjei felett, benne is az elmúlás melankóliája lap-pang. Jellegzetesen fiatalos hangnem csendül fel bennük, melyben az élet tarka és üde színei közé belopózkodik az a tavaszi borongás, amely őket még vonzóbbakká teszi. Elmúlik az ifjúság s közeledik a halál hosszú álma, énekelte a firenzei karneválban a nagy Lorenzo Medici s most ugyanez a sóvárgó édesbús dallam csendül fel százados késéssel, a magyar lelkekben.

*Jaj, mily hamar múlik világ dicsősége,
Hirtelen változik minden ékessége,
Hervatag szépsége!
Nincs benne csendesség, nincs semmi nyugalom,
Tündéres folyása merő gond s unalom,
Bánat és fájdalom.
Mint a füst és árnyék, csak olyan életünk:
Rövid álom, mit csak észre sem vehetünk:
S már kész enyészetünk.
Mint a szép virágok tavasszal újulnak
De hamar elmúlnak,
E szép földi pályán én is éltem vala,
S im ifjúságomnak felderült hajnala
Hamar beborula.*

A XVI—XVII. század emberei elfogulatlan szemmel nézték az életet s így szerelmi költészetükben gyakran felnevet egy-egy pajzán hang, de mégis teljes egészében erotikájában is bájosan gyengéd s fiatalosan szemérmes. Néha ki- kapcsolják ezek a gyengécske menyecskék kamuka szoknyájukat vagy mellénykájukat, hogy megmutassák fehér tagjaikat szerelmesüknek, de a jelenet lírai erotikájában annyi szűzies áhitat van, annyi meghatódottság és szerelmi ámulás, akár Boticelli képein táncoló, Madonna arcú nimfák légies meztelenségében. A kikapcsolt mellénykéből kibukkanó keblek forró húsú érzékiségét lecsökkenti a költő hasonlata, mellyel aranyalmának nevezi azokat, s ezáltal az üde gyümölcsszerűséget igazi ötvös izléssel az aranyragyogás szentképi gloriolájával övezi.

A végvári magyar életérzésben, mint valami nagyszerű reneszánsz-barokk zeneműben, a harci kürtök, török sípok, borongó tárogatók hangját, a viola d'amorek, viola da gambák és a cembalok édes dallamai kísérik. A hősi Cantio Militaris harsogása nem nyomja el a magyar életszerelem s a Cantio de Amore fűszeres zenéjét. Mindenképen helytelen azonban Szerb Antalnak az a megállapítása, hogy a magas erkölcsiségű magyar irodalom álszenteskedően az irodalmi élet alsóbb rétegeibe szorította volna le az erotikus áramlatokat s így a Vásárhelyi Daloskönyvtől kezdve napjainkig terjedő pornográfia virágzását hozta létre. A magyar lélek teljes félremagyarázásán alapszik ez a megállapítás. A magyar az erotikát is természetesen és egészségesen kezeli, s épen a pornográfia, a bűn romantika s a fülledtség iránt nincs semmi érzéke. A XVI—XVII. századi virágénekek pajzán-ságán tavaszias báj ömlik el, Bethlen Miklós bővérősége a termékenység tiszteletében válik napsugarassá és csodálatos önfegyellemmel, acélos tisztasággal társul, Ady Endrénél az Élet-Halál harc balladájává alakul, de sehol sem érintkezik a pornográfiával, ami pedig Verlaine, Beaudelaire sőt Goethénél is megesik. A magyar erotikában mindig van valami a paraszt egészségéből és a vidéki úr pajzánkodás közben is rá-tartí magatartásából. A nagyváros betegsége, romlottsága és

bujasága csak a budapesti zsurnalizmusban jelentkezik, de ennek kevés köze van a magyar szellemhez. A magyar világkép a szabad természetben alakult ki, tehát nem hiányzik belőle semmi emberi, de azért a pornografikus és álszenteskedő vonatkozásoknál inkább beszélhetünk valami ősi magyar szemérmességről. A meztelen hús mutogatásától a magyar képzelet valami ősi szemérmességgel tartózkodik. Jellemző, hogy modern festőink közül az, kinek lelki világa a legmagyarabb; Rudnay Gyula, sohasem festett aktot. De a képzőművészetekben a magyar szükségszerűen mégis csak le kellett küzdje ezt a tartózkodását vagy ha tetszik gátlását, de azért gondolatvilágában ott él az a nem erkölcsi, hanem inkább magatartásbeli elv, melyet legtisztábban Arany János fejezett ki:

Nem ember az ember, mikor öltözetlen

Elsősorban a görög-latin kultúra, de általában az áriák meztelenség kultuszával, a testben megnyilvánuló szépség tiszteletével szemben áll egy másik kultúrkör, mely a csupasz testnek nem tulajdonít értéket. Ezeknek egyik csoportját képezik az erősen érzéki s ép azért a testet tisztátalannak tartó szemiták s talán jórészt az izlám népei is, a másik csoport pedig a lovas nomádokat, centrál Ázsia törzseit, Kínát és Japánt foglalja magába. Ez utóbbiaknál a meztelenség nem büns, hanem méltóságon aluli dolog. Ők úgy érzik, hogy a meztelen ember elveszti azt a nagyvonalúságot, reprezentációt, mellyel a ruha képes személyüket emelni s a test mutogatását, épúgy mint a lélek ellágyulásainak, érzelmösségének kinyilvánítását, mint férfiatlan viselkedést megvetik. Ugy érzik, ősi, szinte állati ösztönnel, hogy a meztelenség kiszolgáltatottságot jelent, mert kiteszi a nőtényt a férfi vágyainak, viszont a férfin is felfedi a gerjedelmet, tehát a nőhöz való kötöttséget s ezáltal mind az egyiket, mind a másikat megalázza. Ez ugyanaz a gyengeséget leplező ősi büszkeség, mellyel a halálra sebzett szamurai elfedi arcát, hűbér ura, a daimio elől, hogy az ne lássa rajta a halálküzdelem jégeit

s ugyanaz mellyel Petőfi juhásza bánatában nagyot üt botjával a szamár fejére. Aki benne él — mint a magyar is — az az élet nagyszerű hőmpölygésében és áradásában, az a szentimentalizmust olyan kicsinyeskedésnek tekinti, hogy az már majdnem szentségtörés a természet fensége ellen. Az életnek ez a fensége és méltósága adja meg ezeknek a népeknek azt a büszkeséget, mellyel az érzelgősséget mindig képesek legyőzni. A székely balladában azt tanácsolják a legénynek, hogy lopja el magának emlékül halott szeretője olvasóját, de abból kemény daccal lobban ki a büszkeség.

*Nem lopom én, nem biz én,
Nem biz én,
Kálomista vagyok én,
vagyok én.*

Mikor pedig mégis hanghoz jut a mélyebb zengésű érzelmesség, akkor azt olyan egészséges színek kísérik, mint ebben a csodálatosan szép kalotaszegi dalban, mondhatni paraszti és magyar szerenádban.

*Szép holdvilág volt az este,
A szerelem ki volt festve.
Ki volt festve, kékre zöldre,
Csak az enyém feketére.*

A lírának és a szerelemnek ezek a virágai, miket itt áttekintettünk, olyan talajból nőttek ki, melyet a szüntelen harcokban kicsorduló vér öntözött. Ady joggal mondhatta, hogy „minden rózsánk véres rózsa“, s ép az ő költészetében nyilvánul meg egy olyan erotikai érzés, melyet ugyan semmikép sem nevezhetünk magyar sajátosságnak, de mégis csupán a magyar viszonyokból és lelkületből érthetünk meg. A magyar sors életharc, örökös birkózás a halállal — az életért. Ady számára a szeretkezés is nagy csata, legfőbb várta, az élet és a halál folytonos megidézése és tusakodása.

*Nekem a szerelem nem volt vig ajándék,
Lovagi birkózás, tréfás kopja játék,
De volt ravatalos, halálos vig torna,
Játék a halállal, titkos életforma.*

Mivel pedig Ady úgy ismerte fel, hogy a magyar lét, s a szerelem lényegét egyaránt az élet-halál viaskodás képezi, azért az ő idegrendszere számára különös összemosódás folytán, a szeretkezésekben s a végzetet marcangoló, a csókban is a halállal gyürkőző erotika gyötrelmesen szép magyar hivatássá, magyar fátummá vált. Csak így érthetjük meg az olyas kitételeket, mint amilyen a „Margita élni akar“-ban van, melyben a kis zsidó-lány, — ki számára, az élet, a szépség, a pénz, és gondtalanság, magyar ember által oly hasztalanul sóvárgott szimbóluma, szerelméről szólva — azt mondja, hogy „Hungária s Margita majdnem egyek“. Mivel Ady érzésvilágában az Élet és magyar Élet tökéletesen egyet jelent, azért számára a szerelem, nagy elfelejtkezés, titkos bűvölet, mellyel a végzetet, s így a Magyar Balsorsot is, ha nem is lehet elűzni, de elleplezni igen.

*Mig csókolsz, nincsen szavunk,
Ha megszólalsz: zuhanunk.*

Itt Adyn keresztül fajtánknak új képe jelenik meg: a mámoros magyarságé, mely az örök küzdelem, a folyton feléje kúszó tragikus sors elől a felejtésbe bujdosik. A bor és az önámítás itt egyként célhoz vezet, mindakettő rózsaszínű ködöket párologtat a kietlen Magyar Parlag fölé. De azért a vígasságban mindig ott szurkál a rejtegetett fullánk, borban ott ízlik az ürm. A sírva-vígadás ez, mely a magyar lelkiségnek testhez és földhöz kötöttségét is feltárja, mert a sírva-vígadásban a test érzékelés módja finomul érzelmi jelenséggé, mely számára gyönyör és gyötrellem, bánat és vígaság, élet és halál, születés meg elmúlás ikertestvérek. A magyar bánat nagyon mélyen oda van bogozva az érzékekhez, a test súlyos anyagához, a vér sűrűségéhez, úgyhogy könnyed

érzelmességbe vagy enyhítő sírásba alig tud feloldódni. „Nehezen tudtam elkeseredni és sírni — írja Bethlen Miklós — mikor elkeseredtem is nagy nyomorúság és szomorúságimban, gyakrabban vagy a torkommal nyeltem, vagy orromon fujtam ki, vagy mély keserves sóhajtásokkal nyegtem el, mely a sírás és könnyhullatásnál sokkal nehezebb volt. Vagy néha elmorgottam, haragudtam, amely vétkes dolog volt: sokszor bizony, talán pénzen is megvettem volna a sírást.“ Ez a komor és súlyos érzékiség a mámort, mint valami különös kiélési lehetőséget issza fel s benne az extázis és a halál, a bor s a harc vad, barbár egységbe olvad össze:

*Tölts kupámba bort, az lelkemnek bort:
Német vesztére üljük meg a tort.
Ma egymással, bajnok társsal együtt iszunk bort!
Virradatra úgy üssük meg az német tábort!*

— — — — —
*Ugy igyál bort, hogyha hallod a trombitákat,
Vért ihassál s német testből rakj garmadákat!*

A magyar nyelvterületen talán legelterjedtebb az a ballada, mely a halálra táncoltatott leányról szól, mely szinte jelképes haláltánc a komor végzetbe tobzódó fajtának. A lány hiába könyörög, a legény csak ropja örvénybe örülő táncát.

*Eresszen kend már el
Mert minggyán meghalok
Finom selyem szoknyám testemhez ragadott.*

— — — — —
*Tíz pár aranygyűrűm
Ujjamra dagadott*

— — — — —
*A csizmám szárában
A vér megaludott.*

Ehhez a jelenethez még egy haláltánc csatlakozik, a léha asszonyé, ki mulatozását férje haldoklása közbe sem hagyja

abba. A mámoros magyarság képe ezzel teljessé válik, azé a mámoros magyarságé, mely ép túlságos nagy életszeretete miatt rombolja szét életét, melynél a vitalitás önmaga ellen fordul, gátakba ütközve saját magát emészti fel. Nem tagadhatjuk, hogy ép ebben a vonásban is fel bírjuk ismerni a halálos egykézés egyik okát — a szociális bajok s az egyes tájak előregedési jelenségei mellett. Már Széchenyi is látta, hogy a magyarság ősi, ázsiai büszkesége és életszerelme mily végzetesen öngyilkoló tényezővé válhat, midőn így írt: „(A magyar) csekély számban nemz, mint az oroszlan, míg a Tót, Német s Oláh ugy szaporodik, mint gomba az erdőn. A magyar független önérzésében, kerüli a munkát s büszke vad-sággal félreteszi a lelki előmenetelt s csinosodás legszükségesebb eszközét, napkeleti komolyságában.“

Aki a mámoros magyarságnak ezt a vízióját átélte, s látja mögötte azt a komor hátteret, melyet a vészjelek festenek fel, az átérzi Apáczai Csere János kétségbeesett felkiáltását, ki egy másik szent mámor, a lélek hideg ragyogású mómora által hajtva, szinte nietzschei szavakkal akarta felrázni fajtaját: „Ideje fölébredned te álmos, te mámoros, te hályog-os szemű magyar nép. Végre-végre ősalmodból ébredj fel, leheld ki magadból Bakkhust, kinek mindig áldozol, szemed homályát oszlasd el!“

Ez a magyar mámor, bármennyire kábult és bódult is, alapjában tragikus, mert a balsors zordonságát igyekszik elfedezni. Ez a részegültség tele van kesernyés ízekkel és ép ezért vágyódik a magyar oly igaz sóvárgással a teljes gondtalanság, az önfeledt csillogás és az öncélú kultúra után.

A magyarság lelki alkata a százados végvár harcokban a sors szakadatlan sujkolása alatt kérgesedett, míg messze a Nyugat és Dél gondtalan és fényben úszó térségén fenséges célszerűtlenségben fejlett ki magasztos növényként az Élet és a Kultúra, melynek nyugalmas fejlődését ép a magyar végváröv tragikus istrázsája biztosította. De mikor ebből a kemény levegőjű, vészterhes tájból a magyar elkezd vágyódni Európa gondtalan létformái felé, akkor már lelkében ott lapang a tragikum, mely teljes feltartóztatlan sodrásával

árad ki, mihelyt a sűrű vérű magyar a nyugati kultúra kifinomodott erotikájának büvöletébe kerül melynek mérge nincs beléje oltva s ép ezért végzetes számára (I. Ády). A Nyugat mindenképen útvesztő számára, ha nem tudatosultak benne eléggé fajiságának sajátos értékei. A nagyvonalúbb, kultúraltabb európai élet idegenszerű áradásától valahogy fél a magyar, érzi, hogy az számára, a harcokban edzett barbár számára, valamiképen rontást jelent, ezért hát elzárkózik határai közé, elvonul országát védő gyepük övébe. A portyázó lovasnomád magyar, Európa széles térföldjeinek végtelen távlatait jól ismerte, de miután mind inkább átérezte saját maga másszerűségét s elhagyatottságát, perspektíváit csalódottan eltorlaszolta a gyepükkel és a lomha lét tespedésébe süllyedt el. De azok az energiák, amelyek azelőtt a térbe áradtak szét, most irányt változtatva olthatatlan szerelemmel fordultak lefelé, a föld felé, melyen talpát keményen megvetette. Magor, magyar, azt jelenti, hogy földi ember, a föld fia. Súlyos és vaskos ez a magyar világ, a barna rögök lomhasága és méltósága jellemzi. Rabelais színei, zamatos és borsos kifejezései tódulnak az ember ajkára, ha a magyar humanisták, Mátyás király, Bethlen Miklós-egyéniségében terpeszkedő vaskos, kicsattanó vonásokat akarjuk megrajzolni. Rabelaisian vaskos és borsos ezeknek a férfiaknak az írása is. A XVI—XVII. század emlékiratai tele vannak az élet darabos és termékeny, vemhes és legénykedő képeivel. Az olasz hatás nem szoktatta ezeket a vérmes urakat a könnyű, finom és olajos ételekhez. Magyarország a fülledt szobák, paprikás ételek és nehéz borok hazája, mintahogy Ariosto irtózattal említi, ezzel megindokolva, hogy mért kész inkább javadalmait elveszteni, mintsem urát Ippolito d'Este kardinálist hazánkba követni. A kultúrák egymásba ütközésére mi sem jellemzőbb inkább, mint a mindennapok legyszerűbb biológiai tényeinek az ellentéte. Az átlagember, ki keveset érez meg a kultúrkörök különbözőségéből, szervezetével elevenen érzékeli az idegen világot, a népek sajátos táplálkozásán keresztül. Ahogy Ariosto legfőbb kifogása a magyarság ellen a konyhára vonatkozik, úgy a magyarság is

kedves ételeit, szinte nemzeti, hazafias dicsfénnel veszi körül. Midőn pedig a XVIII. század elején kezd elterjedni a Bécsből kisugárzott német életstílus, a „nájmódi“, a nagy változást ismét csak az étlap átalakulásával érzékelteti az ismeretlen költő a magyarság pusztulásának, korcsosodásának okául a régi, jó ételekhez, káposztás-boros-húsokhoz, a kálomista mennyországhoz, kaszás léhez, fordított kásához és a katonás békéshez való hűtlenségét jelölve meg.

*Addig valál virágodban híres Magyarország,
Mig az ilyen jó étkektől magad meg nem fosztád.
Mihelyt a tortáta
Országod meglátta:
Elhervadtál — elfonnyadtál — jaj mikor állsz lábra.*

Amit a mindennapi képzelet ilyenén kifejez, talán nem is egészen alaptalan. Végül is a táplálék, az ember növekedésére, testalkatára, vérképletére elhatároló fontosságú hatást gyakorol s bármennyire is tiszteljük a szellem függetlenségét, nem hallgathatjuk el, hogy azt a biológiai tényezők jelentősen befolyásolhatják. Az északi népek szörnyetegeket alkotó, rémületes boszorkányszombatok képét felidéző fantáziája aligha nincs összefüggésben a gyomrot megterhelő, nehezebben emészthető, de a hideg éghajlat által indokolt táplálékukkal. Hieronimus Bosch riadt pokol látomásai a túlterhelt gyomor által irányított képzelet működésének jellegzetes példái. A síma, olajos, könnyed ételekhez, finom ízekhez szokott latin fajtajúak a fűszeres, borsos és paprikás nehéz húsok mögött ösztönösen érzékelték a magyarság mászerű életérzését, épúgy mint ahogy a magyarok elkorcsosulásnak, elpuhulásnak, az idegen szellem vészes terjedésének tartották a bécsi cukrász ujdonságok és nyalánságok népszerűsödését. A végtelen fogásokból, sóba főtt vagy rostos sült húsokból álló súlyos magyar étkezés, az erős fűszerízék, azonban még sem terhelték meg a gyomrot annyira, hogy mint az északiaknál lidércnyomásos szorongásokat idézzenek elő, mert ezzel egyenes

arányban állott a háborúskodó, vadászó élet folytonos izommunkája, úgyhogy a nehéz ételek „vérré váltak” s a XVI—XVII. századi magyar urak vérbőségét, vérmességét s ennek következtében kedélyviláguk vértolulások lobbanásait, szeretelenségeit és böszültségét okozták. Az ételek, a borok ízein és anyagain keresztül is felszívta a magyar lényének földszerű vonásait, melyek már az ősi nomád világ óta egyre jobban bontakoztak ki benne.

A vad steppe lovas, ki a tér és az idő hatalmát nem ismerve, büszkén és hódítóan nyargalászott a világba szerteszét, felismerve egyedüllétét és társtalanságát Európában, a föld felé, a rögek felé fordult. A föld principiumát hordozó ősi hitregei nöstényállatról, Enéhtől, Enesétől származott a magyar törzs és uralkodó nemzetsége az Árpádház. A magyar elnevezés etimológiája is, fajiságunk televényéből kinőve, rögszerű jellegét fedi fel, mert magyarnak, földi embernek, a föld fiának nevezzük magunkat. Ami a nomádnál még csak ködös mithikus érzés volt, hatalmas és olthatatlan szerelemmé nőtt, mihelyt a gyepük és a családok önmagára és saját erőforrásaira utalták a magyarságot. A nomád helyébe az agrár magyarság képe bontakozik ki. A földnek legfőbb törvénye a bőség, a termékenység, ezért a magyar érzékiség a termékenység kultuszában és vágyában éri el tetőpontját. Ezért szemérmes még legféktelenebb lángolásában is, mert korlátja, mértéke és célja a termékenységnek alapegysége: a család. Hallgassuk meg egy annyira jellegzetesen magyar egyéniségnek, Bethlen Miklósnak előítéletmentes és ősi erőktől duzzadó vallomásait s érezzük ki belőle a föld fenséges szavát: „A hálózámra írni nem illik és nem szükség, bizonyosság tizenhét gyermekem...”, de „ha az első feleségem olyan egészséges és tenyésző lett volna, mint a második és ha az elsőből a fogarasi rabság esztendeig, a másodiktól a mostani rabság már négy esztendeig el nem választott volna, talám kalangya számig szaporodtunk volna... A Venus énnálam nem bolond, buja és gyakor, hanem mértéketes, de buzgó, tenyésző és mindennapi volt.” Ez az étellel való telítettség, melynek oka „a vérnek bövsége és testből

való kiigyekezése“, mely a XVI—XVII. század embereit és emlékiratait épúgy jellemzi, mint Szabó Dezső vagy Móricz Zsigmond regényeit, egyik főletere a Balsors tépte magyarságnak. A „roppant nagy egésség“ kifejezése, mely annyira szabódezsőien hangzik, de melyet a szelíd Arany is használ Toldival kapcsolatban, ebből az életérzésből fakad. A vitalitás ott öröködik a végvári magyarság felett, mintahogy Arany írja a szerelmében megsebzett Piroskáról:

*De könnyű halálhoz nincs semmi reménység,
Játszik piros arcán az ifjú egésség,
S úgy védi magát a viruló élet:
Soha öngyilkosság eszébe se rémlett.*

De a termékenység bőségét csak egy paraszt hajszál választja el a bomlástól, a túlpattanó egészséget a gutaütéstől s ezért a magyarságnak legönmarcangolóbb bűnei az egykézés, a gyermektelenség, ép az élet megrészegült és vak szenvedéllyé lett szerelméből, a kényelmes, pompázó és embermértőságnak megfelelő életmód utáni vágyból is erednek, mint ahogy arról a mámoros magyarság jellemzésével kapcsolatban már szóltunk. Pedig ez a földbe gyökerező vitalitás a magyarság fennállásának legfőbb biztosítéka és azért ennek épségben tartásáról gondoskodni legfőbb hivatásunk. Ez volt annak a hetyke hősiességnek forrása, mellyel a végvári vitézek viselték a sorcsapásokat, vígan borítottak hazájuk hamujával és melynek folytán rommá lőtt palánk váraikban vidám orcával szolgálták végszükségre jutott országukat. A föld s a hozzá legközelebb álló települési forma: a falusi lét, ez volt az útát vesztet, eltévedt lovas nomád, a Bujdosóvá kisemmizett Végvári Vitéz és minden magyar számára az utolsó vigasz és állandó menedék. Ha meggyötörte, megtörte a világ; ide vágyott vissza az ősi egyszerű lét meghittségébe, a meleg lehelletű barmok közé, a gabonák dús hullámai, a búzatáblák sárga tengerei, a zöldelő zabföldek fanyar illatai közé, a gyümölcsök áldása alatt földig hajló almafák hűvös kupolája alá, a talaj és a nap titokzatos édességeitől és tü-

zeitől elpiruló szőlőfürtök és venyigék hajlataira. És ha élete paraszti egyszerűséggel és méltósággal alkonyba hanyatlott, végső útján az anyaföldhöz durva fakoporsóját csendes és erős ökrök vontatták.

Párizs fénycsóváján álmodozott Ady, de mint kisírt, elfáradt gyermek falujának ölen kívánt megpihenni. Színeyi-Merse Pál elindult, hogy színeivel bámulatba ejtse a világot, de a megnemértéstől sebzetten sárosi magányába vonult, a palettával és festő vágyakkal mitsem törődve, évek hosszú során csak az aratásnak, cséplésnek és víg szüreteknél élve, alkonyatkor kúriája ámbitusán kedvenc Nietzschejének ígét olvasgatta arról, hogy a műalkotások is természetes egyszerűséggel kell lehulljanak fájukról egy csendes őszi estén, mint ahogy az almák peregnék le kérges ágaikról kint a kertben. A testi dolgokra vézna és ügyetlen Arany János barázdák helyett sorokat szántott, melyekben így sóvárgott vissza a faluhoz.

*De hogy a mezőt, az anyatermészet
Kebelét elhagytam, sajog egy érzet.
Holtig sajog itt benn — s tüzebben vér
Láttodra, te búzás alföldi szekér.*

Bethlen Miklós Erdély nagy kancellárja is így vágyódott vissza az ősi rögökhöz, mikor transzilvánista álmiaiért bécsi börtönnel lakolt. Leveleiben, melyet hazaküldözgetett, nem kesereg s nem panaszkodik, nem bizakodik és nem fohászkodik, hanem lélekben egyszerű paraszt gazdává válva a gazdaságára vonatkozó intézkedéseit izengeti s a termés felől tudakozódik. A földhöz hajolni a megrázkódtatások idején, egyetemesen magyar tulajdonság ez. Erdély XVI—XVII. századának politikai stílusa közötti ellentét is innét ered, mert az európai távlatok felé nyugtalanul feszülő Báthori országlás után, a Balsors idején a nagy fejedelmek a falusi és paraszti életforma szilárdsága és nyugalma felé törekedtek s úgy kormányozták Erdélyt, mint a kurta nemes a birtokát, patriarchalisan, de szigorún, józanul, de meleg

szeretettel, a góbé fortély diplomáciájával, de becsülettel és hűséggel is.

A föld erőt ad, ha az ellen meg is tépett, a talaj megbátorít, ha az idők gonoszak is. Petkó Zsigmond Cantio Militarisa a magyarság egyik legnagyobb költeménye. A magyarság most is aluszik, mint egy holt nyugoszik, nem használ már kiáltás, egyszer csak eldülünk — merül fel a kínos látomás. De ez a vitézi versezet, a szörnyű víziók, pusztulás és elkorcsosodás jegyeinek előszámlálása után váratlan képpel zárul, mely talán első pillanatban indokolatlannak tetszik, pedig csak ez teszi értelmét teljessé s ez vezeti át a komor tragikumot, a tántorgó hősiességet a feltartóztatlanul érlelődő Jövendőbizonyosságába. Egyszerre a falu ősi és egyszerű, termékeny és erőteljes képei vesznek körül s kultikus igébe feltorlódozó vallásos áhitat rekeszti be a Magyar Sors rapszodiáját.

*Az ezerhatszázban
Hogy ezeket írák
Hatvanhat esztendőben,
Ekém után jártam
S arra is vigyáztam,
Hogy ehessen kenyérben;
Zabot is vetettem,
Mert lovat szerettem,
Vettem hasznát mezőben.
Amen.*

A féktelen pusztákról elindult harcos nomád, Európa útvesztőjében bujdokló Eltévedt Lovassá komorult s mikor formája végkép anakronizmussá fajult, leszállt lováról, azt eke elé fogta s maga is a föld egyszerű és hűséges munkásává vált. De ez a föld, melynek egykor fiának vallotta magát, el-lankadt erőit újra felfokozta, és megedzette arra, hogy az új sorscsapások elé megint a végváriak régi vitézségével állhasson ki.

VI.

Psalmus Hungaricus

»Mi kegyelmes édesatyánk, Istenünk,
elégeld meg már a te maroknyi...
nyomorgó Izraelednek ennyi időtől
fogván való nagy sanyargatását.«

Egy régi erdélyi naplóból

Megbűnhötte már e nép
A múltat s jövődöt.

A Himnusz

Talán alig van nép, melynek története oly éles határral különülne két korszakra, mint a miénk. A mohácsi vész nemcsak egy nagy csatavesztés napja, nemcsak politikai változások okozója, hanem egy olyan döntő fordulópontra, amitől kezdve mássá lesz történelmünk menete. Mintha a Sors abbahagyta volna annak a változatos végzettségűnek a szövését, mely egészében mégiscsak csillogó és dicsőséges volt, s immár csak sötét fonalakat talált volna a magyarság számára. Ettől kezdve a Dicsőség helyett a Balsors szárnyal a Kárpátok medencéje felett s maga a földrajzi táj is megérzi ezt, elannyira, hogy képe zorddá és sivárrá komorul.

De Mohács előtt Pannonia gazdag és áldott föld volt. A humanisták, kik Mátyás udvarában megfordultak — Bonfini, Galeotto, Ranzano, — nem győzik dicsérni termékenységét és bőségét. Ugy vélik, hogy Pannonia a természet erőitől duzzadó állatistenéről, a nagy Pán-ról neveztetett, avagy a Panis-ról, a tápláló kenyérről. Amuldozva mesélnek a Tiszáról, melynek csak egyharmada víz, kétharmada pedig nyüzsgő hal, a kármán körtékről, miket két kézzel is bajosan lehet átfogni s a Szerémség szőlő tökéi körül csavarodó aranyvesszőkről.

A flamand festőknek, Brughelnek, Rubensnek színei árasztják el azt a jelenetet, melyet Tommaso Dainero modenai követ ír le az 1501-es úrnapi ünnepségekről szólva. Az egyik tér közepén a szökőkút bört ontott, mint ahogy ezt Mátyás is gyakran megcsináltatta. A nép pedig ott tolongott egymás hegyin-hátán. „Bögrékkel, fazekakkal, kalapokkal merítettek a jeles italból, sőt némelyik csak a száját tartotta oda a borsugárhoz. Útötték, verték egymást, csak úgy repült és tört a sok fazék, pohár, bögre. Soha életemben ily nagy

ünnepélyt nem láttam — mondja a modenai követ. — A földön tömérdek részeg hevert szanaszét, kiket ezután lassanként hazaszállítottak. De az ünnepély koronája még csak ezután következett. A legsűrűbb tolongásba kappanokat, ludakat és galambokat dobáltak, melyeket a tömeg óriási dulakodás közt ezer meg ezer darabra szaggatott." Ez a rabelaisi tollal leírt budavári jelenet, annyira kicsattanó, mintha e népség már a vesztét érezte volna. A Mátyás uralmát követő kor mindent elprédáló könnyelműsége ez, a Mohácsot megelőző vérmes és gonosz állapot. Szertelenségbe duzzasztott képe ez a humanisták Áldott Pannoniájának, melyben még a bőség méltósággal párosult és a szőke kalászokat, az arany szőlőgerezdeket idillikus színek sugározták be.

A XV. század közepe táján Ferrarában — kopár és köves vidék környezetében — egy magyar festő élt, Michele Pannonio. Ekkoriban Ferrara a magyar humanisták kedves városa volt, a legtöbben itt szerezték meg korszerű műveltségüket, köztük a legnagyobb, Janus Pannonius is. Az öreg festő talán elbeszélgethetett fiatal honfitársaival rég nem látott hazájáról s a Magyarországról alkotott divatos humanista képzetek nyomán feléledő visszaemlékezések hatása alatt keletkezett talán, egyetlen ráánkmaradt festménye. Hogy a Szépművészeti Múzeumnak ez a képe mit ábrázol, szabatosan még nem sikerült meghatározni. De a dús gyümölcsök, szőlőgerezdek, kalászok, és virágok, melyekkel oly gazdagon árasztja el képét a festő, arra engednek következtetni, hogy a művész gondolatai valahogyan a bőség és termékenység képzetkörében mozogtak. A búzakarászoknak ilyen feltűnő alkalmazása, fejdíszként, pártaként való felhasználása a művészettörténelemben szokatlan jelenség. Két század múlva ez a motívum a magyar festészet történetében újra felbukkan, még pedig viselettörténetileg is hiteles képen. A Bánffy grófok bonchidai kastélyában őrzött egyik arcképen, a fiatal lány pártájánál, közvetlen a fülek mellé helyezett búzakarászok díszelnek. A gabonának ez a kultusza, szeszélyes képzelettársítás révén eszünkbe juttatja a magyar falvak hangulatos templomait, hol az úrasztal felett búzacoszorú

függ, mint a fehér falu egyszerű templombelső legfőbb ékesége. Ezek a tárgyhoz talán lazán kapcsolódó adatok Michele Pannonio nőalakjának búzapártáját kissé megvilágítják s a képet valamelyest az agrárius Magyarország szelleméhez és művészetéhez fűzik. A Bőségnek ezen az allegoriáján, körülbelül mindazok a vonások szerepelnek, melyek Pannonia humanista méltatásain figyelmünket megragadják. Alma, barack és szőlő, sárga kalász és zöld venyige, ragyogó ötvös tárgyak, melyek a világhírű magyar ötvösséget és a magyar föld megcsodált aranytermését juttatják eszünkbe, mind arra engednek következtetni, hogy a magyar festő, mikor ezt a kerekképű, pirosposzsgás nőalakot megfestette, nemcsak a termékenységet, de kissé, lehet hogy öntudatlanul, az áldott Pannoniát is megszemélyesítette. Képe festése közben azok az idillikus és mesés képzetek, mikkel a Ferrarába került magyarok a humanista irodalmi divatnak megfelelően, hazájuk bőségét ecsetelték, Pannoniai Mihály visszaemlékezését immár mithikus színekben gyűjtötták fel és képe kialakulását is irányították. Ez a festmény kissé az áldott Pannonia jelképe, melynek körvonalai a Balsors tépte századokban mind igézőbb színekkel kísértettek. A megbúsult magyarok előtt ott lebeg ennek az egykori Pannoniának dús képe, a vad, kövér barommal, üst-arany bányákkal, kedves szép zöld mezőkkel ékes, boldog földnek visszajáró emlékezete.

Ez a termékenység csak a XIX. században kezd feléledni, mikor Berzsenyi újra a pogány humanista életörömmel lelkendezhetik az édent mutató sorshegyekről, hol a bővség ragyogó kürtje mosolyog s az isteni nektár vedreiből Bacchus tölt poharat, mialatt zöld halmok között Pán legjelesebb barmok után dalol.

De a közbe eső századokban, a végvár harcok s a rákövetkező időkben, csak arról hallhatunk, hogy az ékes Magyarország hírében, nevében, sok szépségében igen nagy csorba esett. A magyar föld ekkor átalakult s az Áldott Pannoniából Magyar Ugar és Nagy Parlag lett. Az Alföldet elborító gazdag városokat elsöpörte és felemészttette a török s ahol egykor az élet nyüzsgött, most hallgatag, de pusztító lá-

pok és mocsarak területnek el. A Dunán lehajózó császári követek iszonyodva írják le a puszták borzalmas magányosságát és megrettentő bánatát. A vadvizek és ingoványok közé kerülő idegen katonaságot a mérges kigőzölgések mocsárlázakkal támadják meg s a magyarnak nevezett betegségek, a „Morbus Hungaricus“ és a „lues Pannonica“ ezreivel szedik áldozatukat. S ahol a mocsarak uralma megszűnik, ott az ellenkező végletnek, a tűznek és szárazságnak a birodalma következik s a felperzselt falvak üszkös határai területnek el.

Ezt a nagy megrázkódtatást, ezt a szinte geológiai katasztrófát alig tudja kiheverni a magyar föld. Wortley angol követ felesége, Montagu Mária 1717-ben írja, hogy „nincs a világon szomorúbb, mint Magyarországon utazni“. A régi bőséget századokra a nyomorúság váltotta fel.

Ezekre a drámai változásokra apokaliptikus színek illenek. Székely Horvát András révületos látomásai hűen fejezik ki a történelem kérlelhetetlen menetét követő geológiai katasztrófák nyomán feltörő lélekriadás.

*Érczé válik fejed felett a szép csillagos ég,
Vassá válik talpad alatt az nagy jó zsiros föld,
Port, harmatot, aszú hamut eszik az anyaföld,
Megrepedez, úgy panaszol terád a szomjas föld.*

A felperzselt pusztákon új életformák tűnnek fel. Az el-lenség elől a lakosság „nagy és kis futásokkal“ igyekszik menekülni s a bujdosás mindennapos lesz. A bujdokló magyarság előtt a régi dicsőség jelképe, Buda büszke vára már távoli ábrándkép.

*Siralmas énnem te töled megválnom,
Aldott Magyarország töled eltávoznom,
Vajjon s mikor leszen jó Budában lakásom.*

*Az felföldet birják az kevély némötök,
Szerémséget birják az fene törökök,
Vajjon s mikor leszen jó Budában lakásom.*

*Engemet kergetnek az kevély némötök,
Engem körül vettek az pogány törökök,
Vajjon s mikor leszen jó Budában lakásom.*

A két tájnak, az Áldott Pannóniának és a Nagy Parlag-nak képe eképpen éles körvonalakokkal áll előttünk. A történelem különös játéka folytán ebben az egymásra következő két korszakban a két táj szellemének megfelelő vallásossággal találkozunk.

Az Áldott Pannónia a Madonna virágos kertje, a Regnum Marianum. Mária a magyar föld termékenységének, bőségének s egyszersmind a magyar dicsőségnek a patrónája.

Szent István, írja a XI. század legendaírója „magát és országát fogadással és odaadással szüntelen könyörgések között ajánlá Isten örökké szűz anyjának, Máriának oltalmába, kinek a magyaroknál oly kitűnő tisztelete és dicsősége vagon, hogy mennybe menetelének ünnepét nyelvükön, nevének hozzáadása nélkül hívják Nagyasszony — azaz Királynő — napjának“. Ettől kezdve egy félezredéven keresztül örködött a Madonna a magyar dicsőség felett, mert mintahogy a himnusz költő, Vásárhelyi András írta, Ő a

*Halottaknak megszabadítója,
Törököknek megnyomorgatója,
Királyoknak jó tanácsadója,
Magyaroknak megoltalmazója.*

Szent István a magyar földet lovagias gesztussal a keresztény egek legmagasztosabb nőalakjának, Máriának a lábai elé helyezte. Ha ennek a tettnek a gyökereit keressük, akkor korántsem elégedhetünk meg az európai általános Mária-kultuszra való hivatkozással. A magyarság megkeresztelése máról holnapra nem irthatta ki a régi pogány hiedelmeket, mert azok a kereszténység köntösébe öltöztetve, átalakulva tovább éltek a hívek képzeletvilágában, még olyanoknál is, kik teljes szívvel csatlakoztak az imént megismert valláshoz. Kálmány Lajosnak „Boldogasszony, ősvallásunk

istenasszonya“ című akadémiai értekezése óta tudjuk, hogy a magyar nép — különösen a Szeged vidéki, — Máriában még ma is a földnek, a termékenységnak, a szaporodásnak ősi pogány istennőjét látja. Szülő-Nagy Boldogasszony ősi pogány neve volt ennek az istenségnak, kinek nevét az Isten Anyjára ruházták át és alakját a Máriájéba olvasztották bele. Az Érdy kódexből arról is értesülünk, hogy Szent Gelért püspök tudatosan igyekezett a pogány Nagyboldogasszony és a keresztyén Madonna kultuszt összeforrasztani, hogy ezáltal is népszerűsítse az új hitet. Bornemissza Péter „Ördögi prédikációk“ címen ráolvasásoknak, gonosztűző igéknek szép sorozatát gyűjtötte össze a XVI. században. A babonás hívők a föld édesanyához esedeznek, a Boldog Anya parancsolatából úzik el a bajt, míg más ráolvasásban már keresztyén formájában jelenik meg a pogány asszonyisten és mint Mária gyógyítja szentséges lehelletével a betegséget, ami a sámánisztikus mágia túlélő nyelvén kifejezve abból állott, hogy „csont mene ki helyéről, velő mene ki helyéről, vér mene ki helyéről, ér mene ki helyéről“. Mária, a természet és termékenység istennője, ezért úzi el a betegséget. A keresztyén hívők úgy imádkoztak Máriához, mint nemrég a Föld Anyához. A buzgó könyörgésekből, melyek az égi Patrona felé szálltak, gyakran kicsendül az ősi sámán bűvölés:

*Jó Anyám, föld Anyám köszöntelek téged.
 Jaj fáj, fejem fáj.
 Vedd erejét gonosznak,
 Rontsad a rontást,
 Fújd el a fájást,
 Jó Anyám, föld Anyám
 Jaj fáj, fejem fáj.*

Mária az új köntösbe öltöztetett Föld Anya, kinek vonásait a nép a búzakalászokban véli felismerni, mert Egyiptomba futásának idején, hogy üldözői elől megmeneküljön, gabonátáblává változott.

Babits még úgy érezte, hogy Szent István Magyarorszá-

got a vad és férfias, sokáig rettegett tartományt paradox módon helyezte a Szűz és Asszony védelme alá. Pedig a Regnum Marianum nem egyéb, mint keresztény kiteljesedése ősi pogány képzeteknek. Magyarország a Boldogasszony kis kertje, védő lovagja, választott vitéze és már-már mátkás katonája pedig Szent László, a sugaras napkirály.

A magyar kálvinizmus ősi pogány gyökereit talán túlságosan egy oldalúan hangsúlyozták ki eddig. A nomád mindig hisz a sorszerűségben. Aki vérében érzi a vándorlás, a portyázás kényszerét, az ösztönök kötöttségét, az el kell ismerje az egyén felett uralkodó Végzések uralmát. A test és ösztönei a természet öröktől való rendjének a szolgálói, mert az emberben csak a szellem szabad. Ezért a testi és ösztönös életet élő nomád idegeiben érzi az elrendelést. A magyarság ezt az ősi nomád életérzést fejleszthette ki újra a kálvinista predesztináció keretében. A református vallás az Isten előtt sem térdelő lovasnomád gőgnek is kedvezett. De a katolicizmus a pogány képzeletvilágnak nem kisebb jelentőségű vonásait szívta fel, s az az ősi természet és termékenység kultusz, az agrár pogányság a Madonna alakjában sűrűsödött össze. A pogány földistennők, nemcsak nálunk, de az egyetemes vallástörténetben is, a Madonna alakjába olvadtak bele. Kezdetben Mária a képzelet számára fekete volt, s ez keleti származása révén valószínűnek is látszott. De a fekete és barna szín a sötétbőrű földistennők színe s a „virágszülő szűz Mária“ a fejlődés folyamán legyőzte lényé vegetációs, mithikus, földszerű elemeit s ezzel egyidejűleg a csillagos eget szőke királyné-asszonyává változott, ki rá tapos a föld dénomikus erőit jelképező kígyó fejére. A fekete és szőke haj divatjának jelképes, mithikus jelentősége is van. Fekete és barna a föld színe, a szőke viszont a napé, a világosságé. Ezért jelentett a szőkeség kiválasztottságot, azért kellett az ősi hindu kultikus játékokban mindig a szőke lovagnak győzni a barna felett, mint ahogy a napvilágnak kell győzedelmeskednie az éjszaka sötétsége felett. Ezért volt divat a haj szőkére festése a történelem folyamán annyiszor, mert a képzelet számára kiválasztott és magasabbrendű az,

aki haján a nap színét viseli. A görögök szokítotték magukat, a barna olasz reneszánsz nők szintén, akár csak ma, és még a négerek között is legnagyobb kegyelem jele a náluk rendkívül ritka szőke haj. Ez a mithikus háttér némileg megmagyarázza azt is, hogy miért vetik meg a gögös szőke fajták a fekete hajú népeket, s miért tartják tudatuk mélyén tisztátlanoknak a föld és a talaj színeiben sötétlőket. A Madonna ideál is szőkévé lett és a barna olasz festők is általában ilyennek festették. Az európai Madonna ideált szépen fejezi ki Suso nyomán a Nagyszombati kódex: „Oh szízlő szép szemek, csillagozó fénnel csillagozván! Oh rózsálló piros tündöklő orcák s arany színekkel fénylő sárhajak!” Ezzel a színporkázó és világosságban ragyogó, napszerű Madonnával szembe állíthatjuk a sötét hajú magyar Madonnát, ki még nem vetközte le teljesen földszerű vonásait. Temesvári Pelbárt így elmélkedik Mária hajszínéről: „Haja nem lehetett fodor, mert az ilyen csak nagyon hideg természetű embereknek van. De ritkás és szőke sem volt, mert az ilyen hajfűrtök tompult és taníthatatlan elmére vallanak. A vörös haj viszont forró vénmérsékletre vall, tehát bizonyára barnába hajlók voltak a szent szűz fűrtjei, szemei pedig feketék.” A magyar Madonna barna s ez nemcsak azt jelenti, hogy a barna magyarok magukhoz hasonlóknak képzeltek el patrónájukat — mert mint már megjegyeztük az olasz Madonnák is nagyrészt szőkék — hanem azt is, hogy a magyar képzeletben még mindig a földnek és a barna rögöknek fenségesen komoly színeiben jelenik meg, úgy mint amilyennek a nomád ősök elgondolták a Nagy Boldogasszonyt, kinek nevét a keresztény Isten Anya is viseli. A mindenütt előforduló fekete Mária kegyképek a hívőkben a sötét és mithikus alaprétegek élményanyagához hatolnak le. — Már Európában mindenütt elkorhadtak a Madonna ideál ősi pogány gyökerei, a barna földistennő helyett a holdsarlón lebegő szőke Égi Királynő uralkodik, de a magyarság tudata mélyén egyes vidékeken még ma is a rögök, a termékenység és a szülés védő asszonyaként tiszteli és ez megérteti velünk azt, hogy Mária, mióta István király néki ajánlotta az országot, a

magyar föld bőségének, épségének és dicsőségének patrónája.

A vallástörténet újabb kutatásai arra mutattak rá, hogy a népeknek a földhöz való viszonya az egyistenhit kialakulását is döntően befolyásolja. A zsidóságnak nem volt országa, földje, tehát nem volt földistennője sem. A Föld Anya és az Égi Apa minden kozmogónia ősi szülőpárja, kitől az istenek is erednek. A zsidóknál hiányzott a Szülő Pár egyik tagja s ez természetesen maga után vonta az egyisten hitet. De a magányos Jahvé, kit nem enyhített meg a Föld Anya közelsége, kemény és kegyetlen isten volt. A pusztában bujdosva kellett őt követni s ő ment a nép előtt, tűzoszlop képében. Világított, de nem melegített.

Mohács után a magyarság is elveszti földjét, neki is bujdosnia kell szüntelen. Ugyanekkor, ezzel párhuzamosan, a történelem különös játéka folytán a protestantizmus terjedése miatt elveszti azt is, aki képzelete számára a magyar föld, a magyar bőség és magyar dicsőség védője volt, a Patrona Hungariae-t, a Madonnát. A két esemény, a föld és Mária elvesztése között ugyan semmi összefüggés sincs, de ez a párhuzamosság felébreszti a kollektív tudattalanban lappangó mithikus ősképeket s a mīthosz újra születvén a kor vallásos áramlatait is enyhén átszínezi.

A Madonna palástja alatt kiteljesedő magyar bőség és magyar dicsőség helyébe a magyar vallásosság protestáns formája s az anyátlan árva nép pusztában bujdoklásának képei lépnek. A magyarokat új vallásosság páthosza hatja át, mert az Isten tőlük immár keserű küzdelmet és számtalan lemondást követel. Kemény katona isten az, ki a bujdosók és viaskodók előtt megjelenik, protestáns isten, ki mint egy hadvezér, úgy intézi harcoló hívei sorsát. Az Isten szuverenitását hangsúlyozza a kalvinizmus és nem annyira az emberi szabad akaratot. A szuverén Istenhez katonáit függelen és fegyelem köti, úgyhogy parancsait, az életharc szigorú parancsait a célról semmitsem kérdezősködve kell teljesíteni. A vállalkozáshoz nem kell remény, a kitartáshoz nem kell siker, mondotta Hollandia kálvinista szabadsághőse, Hallgatag

Vilmos és ez a komoran nagyszerű kálvinista heroizmus a XVI—XVII. századi magyarságot — katolikusokat is — jellemezte. Kemény, szigorú Isten vezeti a magyarságot, ki azt bünteti, kit szeret, ki harcokra és bujdosásra fogja híveit. „Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten, Ki előttök mentél tűzes oszlop képben“ énekli Balassa s ez az isten-eszmény, tényleg a sivatagbeli Jahvénak feléledt mása. De ez a ke-mény, a végletekig férfias vallásosság nem elégíthette ki teljesen az árva magyarság lelkét s ezért mind erősebben vágyódtak valami melegség, valami enyhébb, színesebb, megnyugtatóbb vallásosság és életforma után. A küzdelmek és bujdosás közepette az anya ölén elalvó gyermek pihenéséről álmodoztak, aki felett ébren őrökdi az erős szülő. „Magyar nép árvaságán esdeklő kesergő fohászkodás. Az úrért s hazájukért elszéledett és számkivetett bujdosó Magyarok füstölő csepűje“ — ezt a tragikus címet adta Szöllőssy Mihály 1676-ban Kolozsvárott megjelent művének. „Im Uramisten — írja ebben — mindenfelé nyújtjuk a mi kezünket, hogy valaki kezümfogva kivinne e mostani tengernyi nyomorúságunkból, de jaj, mert senki nem fogá meg kezünket, akárkinek is ölébe hajtánánk fejünket, mindéltünkig neki szolgálván, csak ki fogadná bé s lenne védelmező segítséggel — de sehol senki nem találhatik.“

Egyedül az Istennel, ez a komor protestáns (pátosz alap-hangja, egyedül és szemtől szemben a Nagyúrral, a törékeny emberi vállakon a felelőség egész súlyával, a nyájas szentek és a szelíd Madonna közvetítő segítségével nélkül. De néha az Úr, ez a katona isten, megkegyelmez esendő fiainak, és hő-söket küld számukra, hogy azok őket bujdoklásaikban és á-dáz tusáikban vezetnék és gyámolítanák. Már a szent kirá-lyoknak is apostoli hivatásuk volt, Mátyást, a pesti gyerekek választási éneke szerint Isten küldte oltalmunkra, de Bethlen s a nagy fejedelmek ö-k maguk hirdették azt, hogy az Ég tá-masztotta őket az inséges magyarság védelmére. Bocskai, ki úgy látja, hogy az Isten különös kegyelme nyilvánult meg abban, hogy a török és a német egymást kiegyensúlyozza s így egyik sem emésztheti meg a magyarságot, nyilván hir-

deti, hogy, mint ahogy Kemény János is kifejezte, az Isten támasztotta őt váradi kapitányságból fejedelemségre. „Mind-
den én igyekezetem is intencióm ellen vőn ez álláspontra Isten.“ Irja Bocskai fejedelemségéről. „Nem volt nekem ebben semmi titok praktikám, hanem az ő sok inségin elkésere-
dett, epedett, megbúsult magyar nemzetség, nem tudván már kihez folyamodni, csak szeretetből választott előttök já-
rójoknak.“ Ebben az Úristen cselekedett velem — ő rendelt el a fejedelemségre még születésem előtt s e mostani állapo-
tomban Istennek az ő titkos tanácsából való végzését te-
kintse ő felsége“ — üzeni a királynak. Az ég által küldött
ilyen vezérek vezetik a pusztában bujdosó magyarságot. De
ha a vezér is hiányzik, akkor a bujdosás támasz és cél nél-
küli útkereséssé válik. Elvesztettük földünket, bujdosnunk
kell, ez az érzés uralkodott a kor sok magyarjának a szívén
és akinek kevés földi birtoka van, az nagyobb gondot
fordít a szellemi javakra. A magyar protestantizmus egy má-
sik nézete áll előttünk; a forradalmi protestantizmus. A cél-
kereső szellemi bujdosás a tudásnak, az Igazságnak és az Isten-
nek szenvedélyes kutatásává lázasul. Dávid Ferenc fő
képviselője ennek az embertípusnak. Mélységes belső szom-
júság hajtja őt egyik vallástól a másikig. Lelke örök elégedet-
lenségben és örök sóvárgásokban forrong. Életvonalának
nyugtalan ütemét mintha az a magyar bánat is hajtaná, me-
lyet Szölössi fejezett ki: „Im Uramisten, mindenfelé nyújt-
juk a mi kezünket, hogy valaki, kezünk fogva kivinne e mos-
tani tengernyi nyomorúságunkból.“ Példája ennek a szellemi
bujdosásnak a vándorló protestáns diák, ki külföld egyete-
meit járja, mert hátha a tarisznyájában haza hozott tudással
megtörhetné a magyar fátumot.

Ezek az Európát kóborló peregrinusok, többnyire nincse-
telenek s így szellemük szabad szárnyalását mi sem csende-
síti. Ekkor még a protestantizmust nem érintette meg az or-
todoxia megkövesítő szelleme, ekkor tele volt feszültséggel
és lendülettel, helyenként pedig a racionalisztikus forrada-
lom színei vegyültek beléje. A racionalizmus észszerű és
igazságos eszményi világot szerkeszt magának s abból az

összevetésből, mellyel ezt az ideális képet a gyarló valósággal szembe helyezi, már a forralalomnak a körvonalai bontakoznak ki. A szellem emberét forró fuvallatok sarkalják a kutatásra és az igazság hirdetésére. Az intellektuális mámor hideg ragyogása tölti el Apáczai Csere szinte nietzschéi lendületű szavait. „Ha mellyedben vagyon még elevenség, ha szívedben csak virtusnak szikrája maradt, távol legyenek tőled minden lágy, könnyű, kényes dolgok, keményeket keress, kősziklákon, havasokon járj, kelj.“ „Akik Minerva zászlója alatt akarnak szolgálni, azoknak kiváltkép kell visszautastaniuk, fáradozniuk, kerülniük a fényűzést, a gyönyörűségeket és mindent ami a lelket elpuhítja.“ De ez az állandó aszketikus és hősiességi értelmi részegültség felkavarja és magával sodorja a reális világgal, tehát a fennálló társadalmi renddel is szemben álló elégedetlenség szikráit. A fényes tervekben csalódott, lefokozott és megalázott Apáczai, arcán a korai halált jósoló lázrözsákkal, a kolozsvári kollégiumban tartott bemutatkozó beszédében a szociális állapotok apokaliptikus rajzát vágja döbbszerű hallgatói szemébe. „Szeretném tudni — így kiált fel — honnét van nálunk annyi kegyetlen úr, család és hűtlen szolga és az egyházban... a papok bábalakjai, potrohos gyomrai, simoniákusok, farkasok, bérencék. Az iskolában annyi kósza árnyék, a valódi tanulók üres álcái..., kitanult rókák, politikában annyi megvásárolható bírák, Bileám követő ügyvédek, igazságtalan perek, erőszakosságok, zaklatások és zsarolások, a nép közt annyi panasz, sírány, sóhaj és nyögés: mindenfelé annyi feldúlt ház, birtok és falu, rongyos város, piszkos utca, ronda közút és hogy egy szóval mondjam, annyi rosszul kormányzott közügy.“ Ezek mögött a túlsúlyolt és kifulladásos mondatok mögött ott kísért a forradalom és ezzel a forradalmi és erjedő protestantizmussal szemben az ellenreformáció újra visszatért a megállapodottsághoz, a hierarchiához, a nyugalomhoz és szándékán kívül bár, de a föld örök törvényeit is felszabadította a lélek ösztönös rétegeiből. „A mi akaratosságunknak dagályát az földnek emlékezetével megfojtsuk“, követelte Pázmány, kissé ugyan más értelemben, mint ahogy itt idézzük.

Az árvaság hangulata mind erősebb sóvárgással töltötte be a lelkeket. „Akárkinek is ölébe hajtának fejünket” — írja a már többször idézett Szölössi. Az ellenreformációval újra előtérbe nyomuló katolicizmus megtalálta azt a magaslatos személyiséget, kinek ölébe hajthatta a magyarság a fejét, ki védelmező anyja e népnek és hű őre földjének: a Patrona Hungariae, a Nagyboldogasszonyt. A pusztában bujdosó és vezeklő protestántizmussal szemben ez volt a katolicizmus egyik nagy bűvereje, hogy híveit nem állította hősies és férfias, a felelősség egész súlyával megterhelte nagyszerű magányosságba, hanem felébresztette a bennük szunnyadó örök gyermeket, kézen fogva vezette és nőies melegségével árasztotta el őket. A Madonnához juházó magyarságot újra a magyar föld királynőjének kék palástja védte és az árvaságból anyjához talált gyermeknép végre megnyugodhatott. A második Regnum Marianum napjai virradtak fel.

„Óh áldott Szűz — kiált fel Pázmány — óh, Magyarországnak kegyes Asszonya! Tekints a mi sok fogyatkozásinkra; szánd meg a mi nagy romlásinkat. Csaknem megholt akit te szerettél; csaknem elfogyott a te országod, Nemes Asszonyunk!”

A szent királyok első Regnum Marianuma és a XVII. – XVIII. század második Boldogasszony országa között azonban egy lényeges különbség van. Az első, a nagy virágos kert, az áldott Pannonia volt, melynek dicsőségét nevelte Mária, az égi kertésznő, míg a második a Nagy Parlag, feldült határaival, elvadult tájaival, melyről a megbúsult magyarság könyörög Patronájának, hogy állítsa vissza földjének épségét, termékeny bőségét és régi dicsőségét, a szent királyok sugárzó s diadalmas Regnumát. A Mária-kultusz első megfogalmazásában az általános vallástörténeti alakulásoknak megfelelően olvadt bele a Madonna alakjába az ősi, pogány földistennő, de a XVII. században, ép azáltal, hogy ő tőle könyörögték a föld és ország helyreállítását, öntudatlanul visszanyultak a rég elfelejtett vegetációs mithoszra és az ujjászületett mithoszba a Psalmus Hungaricus tragikus borongásait szőtték bele. A történelmi eseményekre visszate-

kintőknek úgytetszik, mintha Mária a magyarságot ép tőle való elpártolásáért büntette volna meg azzal, hogy elfordítván tőlük orcáját, a magyar földet terméketlenségben hagyta, prédájául a dúló töröknek. Mert lám a katolikus Csik-vármege hű maradt Patronájához s így a török sem perzselhette fel. A sok veszélyek között Magyarország mégiscsak áll, ez is a Madonna kegyességének köszönhető, mert megkönyörült tékozló fiain. „Hogy az Isten annyi inségek között is mind-
eddig megtartotta hazánkat — írja Esterházy Pál nádor — Boldogságos Nagy Asszonyunknak örökös jószágán való kegyes vigyázásának és gondviselésének tagadhatatlan bizonyítéka.“ A második Regnum Marianum vezérszólamát azonban nem is annyira a hála, hanem a könyörgés szavai viszik. Iskolákban összegyűlnek a gyermekek s hazájukért imádkoznak a magyar Patronához.

*Lásd Anyánk, elhagyatva országodat,
Mely Szent Istvántól néked ajánltatott.*

És felhangzik a legszebb magyar Mária zsoltár is:

*Boldogasszony Anyánk, régi nagy Pátronánk,
Nagy inségben lévén, így szólít meg hazánk,
Magyarországról, romlott hazánkról,
Ne feledkezzél el szegény magyarokról.*

A magyar nemzeti érzésnek és a vallásosságnak egységbe fonódását két nézetből figyelhetjük meg. A harcias, férfias protestánság, áthatva a küzdelem és a magányosság heroikus páthosza által, fegyverrel kezében bujdosva követte a kietlen pusztaságban, a magyar ugaron előtte vándorló Hadurat, a tűzoszlopiást. De egyszer a magányosság mégiscsak fojtogatni kezdte, a kemény kötelességeket kirovó férfias isteneszmény a fáradt és csüggeteg pillanatokban már nem tudta felmelegíteni és ezért lélekben gyermekké válva keresni kezdett egy nőies és anyás égi személyiséget, ki őt kényszerítve vezetné. Így jutott el újra a Nagy Boldog Asszony-

hoz, a kereszténnyé lett vegetációs nőistenséghez. De mindkét formájában, a protestáns és a katolikus változatban egyaránt a magyar vallásosság és a nemzeti érzés elválaszthatatlan egymástól.

Nagy magányosságában és elhagyatottságában hova is fordulhatott volna a magyarság, mint az Istenhez. Hogy néhány szóval ezt a nyomorúságot jellemezzük, visszatérünk tanulmányaink vezérmotívumához, az egész magyarság számára jelképnek felismert végek életéhez. A végváriak „minemű fogyatkozásban és szükségben vannak, azt csak az Isten tudja — írja Pálffy Miklós. — Sokaknak orcájukon és vén szakállukon csurgott le a könnyük. Istenemre mondhatom, hogy sokan vannak közülük, hogy három vagy négy napja nem ehetnek kenyérből“. A hajdani hetyke végvári vitézek így nyomorognak, sokan közülük rablókká lesznek, csakhogy fenntarthassák magukat, mások meg éhen vesznek. Nógrádban, Győrött, Pápán, Kolozsvárott, Székelyhídnál döglött lovat eszik az őrség, de így sem tudnak megmenekedni az éhhalál pusztításai elől. Forgách Ádám a bányavidékről írja 1662-ben: „Ha halálra ítélt rabok s nem öfelsége vitézei volnának, akkor sem volna szabad őket éhhalállal elpusztítani.“ De az udvar ezzel keveset törődött. Már 1603-ban javasolta Schwendi Lázár a haditanácsban, hogy a végeket német katonákkal kell megtölteni, a magyar vidékeket, mint Debrecen környékét el kell pusztítani, a Tiszántúlt házakkal, földekkel megajándékozott németekkel kell betelepíteni. Ettől kezdve, de főleg a század végén tízezrével bocsájtják el a végbelieket és németekkel, rácokkal pótolják őket. A végvári vitézekből bujdosók, földönfutó szegénylegények lesznek. A kamara a kállóiaknak nyíltan meg is üzeni „semmit nem gondol véle, ha Kálló fenekestől felfordul is, meg ha Magyarországot elvesz“. Panasz és a könyörgés mindenütt felhangzik: „Könyörgők felségednek — írja Batthyány generális — szánja meg a szegény koldúsokat, mert végső romlás és pusztulás következik a hazára. Ők már nem könyörögnek többé, mert teljesen kétségbe estek, de mi generálisok könyörgünk érettek és Isten színe előtt tiltakozunk ilyen eljárás ellen.“ Az

egykor dicső Erdély önállósága is felőrlődik, Rabutin „Aranyos-
széktől fogva kereken Besztercég öleté és vágatá az orszá-
got... falu, város, asztag égett, s a székelyt, mint berbécsét,
úgy ölték” — írja Bethlen Miklós, ki „féltérde is esvén, sokat
könnyörög a császárnak”. Két hatalmas császár, Kelet és
Nyugat, török áfium és német maszlag, tűz- és víz, üllő és
verő közé szorítva, mint az ajtó és küszöb közé ékelt ujj,
úgy vérzik és senyved a magyarság. A fene török ellenség
és gonosz német úr között kihez fordulhat a magyarság tá-
maszért, ha nem Istenhez. A XVI. század könyörgései még
a végbeli vitézkedés hősiességében fogantak. A vitézek ha-
láltusáját az asszonyok és a gyermekek aggódó kórusa kí-
séri.

*Sirnak, óhajtanak, csak hozzá kiáltnak,
Bőjtölnek és szüntelen imádkoznak,
Özveggyé, árvává ne maradnának,
Édes hitvesüktől meg ne válnának,
Sok atyafiak szüntelen imádkoznak,
Egri vitézek, hogy meg ne halnának,
Jó nevőkön ő vélek vigadnának —
Uristentől, kik meghallgattatnának.*

Tinódi az ő döcögő és mégis megrázó soraival fejezte ki
a magyarság Istenhez fordulását, Balassa pedig zengő lírájá-
nak húrjain.

*Aldást a kemény föld egyedül tőled vár,
Felségedben bízik megszállaskor végvár,
Reád veti szemét filemile madár.*

A felperzselt kemény föld, a Nagy Parlag háborúégette
szomjúságában kéri Istent, hogy öntse rá kegyelmét, a szép
harmatot, miként hullatja tavasszal virágra.

*Csak hagyjuk el immár a nagy gonosztságot,
Tészen Isten velünk irgalmasságot,
Megépíti ez nagy pusztaságot*

énekli Dézsi András.

Megépíteni a Nagy Pusztaságot — erre irányul a magyarság legfőbb akarata. Visszahozni újra az Aldott Pannoniát, ez a leghőbb vágya. De a Balsors fellegei csak nem oszladoznak s a XVII. században már nemcsak a hősi vállalkozások sikeréért szakad fel az imádság, hanem a magyarság életbenmaradásaért is. „Ennek a nemzetnek a koronáját a földhöz ütéd, — mondja Bethlen Miklós imájában — három darabba rontád és annak egyik darabját adád a napkeleti pogányoknak, a másikat a napnyugati, erős idegen nemzetségnek, a harmadikat Erdéllyel együtt adófizetővé tevéd a pogány nemzetség birodalma alá!... Ihol édes Istenünk a felséged isteni keze helyezetté ezt a magyar nemzetet az napnyugati és napkeleti két nagy birodalom közé. Háromszáz esztendeje, hogy mindenik azt mondja: hajolj és feküdj le, hadd menjek által rajtad. Hiszen édes Istenünk, mi már az ő lovuknak és magok lábok alatt olyanokká lettünk, mint az ország útján és az utcán levő sár és por, mely mindenektől szabadon tapodtatott és a szélről is ide s tova hányatik. Oh, ne engedjed édes Istenünk a mi nevünk utolsó eltörültetését.“ A katolikus Cserey Mihály Brassóból ugyanígy ír. „A te szent fiad érdemeiért szánj meg még egyszer minket országotul, újítsd meg a mi napjainkat, mint valának a régi időben: hadd lássunk jó napokat ennyi sok gonoszak után, lássa meg az egész Európa a te szabadításodat és adj nekünk lelki testi békességet, hogy kiki maga szőlőtöje és fügefája alatt vig szívvel dicsérhesse... megszabadító szent Istenét.“ Levelekből, naplókából, magukkészítette imádságokból mindig ugyanez a hang, a haldokló Erdély, a Moribunda Transilvania Istenhez járuló magyar hangja csendül ki.

„Inkább láttatik éntülem állani szegény hazánknak végső pusztulása, mintsem megmaradása, úgy annyira, hogy elől tűz s hátul víz, ha az fenséges mindenható Isten nem könyörül rajtunk“, írja naplójában egy egyszerű erdélyi nemes, hogy aztán Istenhez fordulva így könyörögjön — „Mi kegyelmes édesatyánk, Istenünk, elégeld meg már a te maroknyi nyomorgó Izraelednek ennyi időtől fogván való nagy sanyargattatását.“ És épúgy, ahogy az erdélyi protestáns

urak Bibliájuk felett, oszlopos kuriájuk magányában Istenhez imádkoztak hazájukért, úgy kérlelték az egeket az újra megerősödött katolikusok is, ünnepélyes körmeneteik meghajló zászlóival és felcsendülő énekeivel.

*Isten, hazánkért térdelünk elődbe,
Rut bűneinket Jóságoddal főd be,
Szent magyaroknak tiszta lelkét nézzed,
Érdemét idézzed.*

*Ránk bűnösökre minden verés rá fér,
De könyörögnek ők tépett hazájukér,
Hadd legyünk mink is tiszták, hősök, szentek,
Hazánkat így mentsd meg.*

A magyar történelemben a hősiesség, a balsors és az Isten csodálatos egységbe szövődik össze. Történetünk előre törtető vonalát minduntalan megtöri a végzet, de a tragikus végvári heroizmus érzi az isteni rendelést és megint csak előre lendül. A magyarság egyetlen hatalmas szervezet, állandó harc- és halálkészség, a test és a lélek szüntelen készsége a szolgálatra, szakadatlan szellemi honvédelem. A tragikum, mely egyik alapvető életérzése, nem pesszimista, hanem heroikus és legjobb megnyilvánulásában magasztos derűt sugároz. A magyarság két legnemesebb pólusa, az Isten előtt való folytonos bűnbeismerés, az azzal járó megtisztulás és a lankadatlan végbeli hősiesség, mely nem a sikerért küzd, hanem azért, mert legbensőbb életformája követeli meg a hetyke és derűs heroizmust. E között a két pólus között pedig ott izzik az egész magyar kultúra.

És most, hogy elvonultattuk magunk előtt azokat a fejlődési sorokat, melyeknek gyűjtópontja a XVI—XVII. század époszi ideje, visszatekintve úgy tetszik nekünk, hogy az egész történelmünk — a mi legfőbb műalkotásunk — nem egyéb mint egy nagy magyar zsoltár, melyben a művészek, költők álmai és tépelődései, a végbeliek vitézkedései és vérhullatásai, hangjegyek csupán, abban a hősi Psalmus Hungaricusban, mellyel századok óta könyörög jobb jövőt a megbűnhődött nép.

J e g y z e t e k

A VÉGVÁRI VITÉZ ÉS A MAGYAR HUMANISTA

10—11 l. Janus Pannonius könyvkultuszára lásd *Horváth János*: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp, 1935, 101. l.

Janus versét Berczeli A. Károly fordításában (*Magyar költők magyarul*) közöltük, eredetiben így szól:

Ad Galeottum Narniensem

Haec tibi Pannonicis Epigrammata mittit ab oris
Inter Hyperboreas maximus Ister aquas,
Nec te mirari nimium Galeotte decebit,
Esse videbuntur vix mea si qua tibi
Scilicet ingenio moltum locus addit et aufert:
Inter et est sub quo sidera carmen eat.
Ut Latiis scripsi fortasse Latinius oris:
Sic nunc barbarico barbara in orbe crepo.
Hic Maro ponatur, lyra fiet rauca Maronis:
Huc Cicero veniat, mutus erit Cicero, stb.

V. ö. *Jani Pannonii ... Poematum Elegiarum et Epigrammatum*. Budae, Landerer 1754, 234. l.

13 l. Versidézet: *Zrinyiász* XIII. 92.

14 l. Versidézet: *Zrinyiász* IX. 2—3.

Idézet: *Albrecht Dezső*: Az építő Erdély, Hitel, Cluj-Kolozsvár, 1936, I. sz. 23. l.

„Magunk revíziója“ *Makkai Sándor*, az erdélyi szellem életében rendkívül nagy hatást gyakorolt könyvének a címe. (Kolozsvár, 1931).

- 15 l. Versidézet: *Zrinyiász*. Berekesztés.
Losonczi István levelét lásd: Tört.-tár, 1881, 381. l.
 1d. *Zrinyi* Miklósét *Barabás* Samu: *Zrinyi* Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek, 1899, II. 12. l.
- 16 l. A magyarság kollektív büntudatáról lásd,
Prohászka Lajos: *A Vándor és a Bujdosó*. Bp., 1936
 140. l.
- 17 l. *Thury* György énekét lásd *Thaly* Kálmán:
 Régi magyar vitézi énekek. Pest, 1864 első kötetében.
 A honfoglaláskori hadseregre nézve lásd,
Darkó Jenő: *Az ősmagyar hadművészet*. Bp.—Bécs, 1934,
 61—106. l.
18. l. A virtuskodó párharcokra nézve lásd *Takáts* Sándor:
A török—magyar bajviadalok. Bp., 1913, 93. l.
 Versidézet: *Zrinyiász*, VI, 7.
Thury György kérelmét lásd *Takáts* Sándor: *Régi magyar kapitányok*, Bp., 1922, 453. l.
- A végbeli életnek legszebb és legátfogóbb képét adta
Szekfü Gyula, a Hóman—Szekfü-féle Magyar történet negyedik könyvének harmadik fejezetében (A kereszténység védőbástyája. A védelem királyi szervezése).
 A győri huszárokról *Takáts*: *Kapitányok*. 80. l.
- 19 l. A puskapor történelmi szerepéről
José Ortega Y Gasset: *La Ribelion de las masas* (1929), XIII. fejezetében, *Ranke* megállapítására hivatkozva. Ortega könyve a minap jelent meg magyarul: „A tömegek lázadása” címen.
- Káldy* Miklós levelét közli *Takáts*: *Bajviadalok*. 104-6. l.
 Versidézet *Balassa*: *Katona-ének*.
- 20 l. *Zolthay* András levelét Nádasdynéhez Kaczor Imréről, idézi *Takáts*: *Kapitányok*. 159. l.
- 21—23 l. Versidézet *Zrinyiász*: Berekesztés, majd Dedicatio.
- Bethlen* Gábor az iskolákról, v. ö.
Szekfü Gyula. *Bethlen* Gábor, Bp., 1929, 197. l.
Bethlen Miklós levelét idézi *Buday* Árpád: *Pásztortűz*, 1928, 388. l.
- Idézetek *Bethlen* Miklós önéletrajzából (Kiadta *Szalay* László, Pest, 1858—60), főképp az I. 169—72. l.-ról. V. ö. A

szerző: Bethlen Miklós utja, *Az Ország Utja*, 1938, szeptember, 129—35. ll. Építkezéseiről, a *szerző:* Erdélyi reneszánszművészet, (Bp., 1934), 30—37. l.

25 l. Versidézet: *Reményik Sándor: Íge.*

Albrecht Dezső tanulmányának részlete, i. m., 26. l.

A BALLADA

29—30 l. Nemzeti énekeink komorságáról v. ö. *Babits Mihály*: A Szózat ünnepére, az Ezüstkor című kötetében, 329. l.

Az ősi megrázkódtatásról és a nemzeti pesszimizmusról *Illyés Gyula*: A magyar pesszimizmus. Naplójegyzetek. Pesti Napló, 1938, augusztus 14.

32 l. Idézet Comédia *Balassi Menyhért* árultatásáról-ból, versrészlet

Balassa Bálint: A citherás lengyel leány-ából.

33—35 l. *Balassa* Bálint nyilatkozatait lásd *Széchy Károly* a költő válogatott verseihez írt előszavában (Magyar remek-írók) 30—31. és 50. l., és *Richter Ede*: Két epizód *Balassa* Bálint életéből, Századok, 1902, 912. l.

A magyar had részegeskedéséről *Ormányi* levele Csányi Akoshoz 1561 máj. 28-án, v. ö. *Takáts S.*: Kapitányok, 215. l.

Török Bálintról *Marczali* Henrik: Erdély története, (Bp., 1935), 150. l.

A rendek köszönetét *Báthori Gábornak* lásd *Szekfü Gyula*: Bethlen Gábor. 39—46. l.

Ghiczy levele a fejedelem meggyilkolásáról, *Szalay—Barofi*: A magyar nemzet története, III., 228. l.

Báthory Erzsébet perének iratait lásd *Rexa Dezső*: *Báthory Erzsébet*, 75. l.

36 l. A balladákra vonatkozóan lásd *Buday—Ortutay*: Székely népballadák és *Benedek Elek* ugyanilyen című gyűjteményét.

37 l. *Pisky István* mocskos levelét lásd *Takáts S.*: Bajviadatok, 51. l.

Versidézetek egy székely kuruc dalból és *Nagy Péter* sárvári börtönben szerzett énekéből. V. ö. *Féja Géza*: A régi magyarság, Pozsony, 1937, 168. l.

Rudolf utasításait lásd *Takáts S.*: Kapitányok, 332—33. l.
38 l. Bocskai vallomását lásd *Hóman—Szekfü* (1-ső kiadás), IV., 389. l.

Bethlen Gábor számadásai *Szekfü Gy.*: Bethlen Gábor. 206. l.

39 l. *Bónis Ferenc* „O dolor...”-ját idézi *Féja i. m.* 140. l.
Ballada részlet Dancsuj Dávidból.

42. l. Idézet *Laskai Osvát*: Sermone de Sanctis (1497), 77-ik, Szent Istvánról szóló beszéd. V. ö. *Benda Kálmán*: A magyar nemzeti hivatástudat története. Bp., 1937, 34. l.

M. S. mesterre nézve a szerző: M. S. mester művészete. Magyar Szemle, 1938, júniusi szám.

43 l. *Szabó Dezső* irodalmunk balladaszerűségéről: A magyar irodalom sajátos arca. (Bp., 1934. Sz. D. füzetek I.), 22. l.

Gerevich Tibor a képzőművészetről „A magyar művészet jelentősége.” Magyar Szemle, 1927, november.

45—46 l. *Babits Mihály* a magyar misztikáról az Amor Sanctus bevezetésében. Ezüstkör 247—8. és 263—64., II. *Babits* nyomán, de túlozva, a magyar józanságról szóló vélemény ellen foglal állást.

Hoffman Edit: Jegyzetek a régi magyar táblaképfestészethez. Archeológiai Értesítő, 1937, 17. és 22. l.

47 l. *Széchenyi* idézet a Külföldi Uti Rajzok-ból, 216. l. *Széchenyi* műveinél az utalás mindig az akadémiai kiadásra vonatkozik.

48 l. A rákosi végzést lásd *Benda K.*: i. m. 33. l. Az 1542-es törvényt: *Széchy K.* i. m. 143. l.

Széchy K. i. m. 143. l.

49 l. Versidézetek *Kölcsey Zrínyi* dalából és *Vajda János* Virrasztók-jából.

Idézet *Zrínyi Áfiumából*.

50 l. *Petkó Zsigmond* Cantio Militaristát lásd *Balassa Bálint*nak *Dézsai Lajos* által kiadott minden munkájában. II., 373. l.

Széchenyi idézet. Naplók, 241. l.

Berzsenyi idézet „Az ulmai ütközet-ből.

Kovács György búcsúdalát lásd *Thaly i. m.* I., 228—31. l.

51 l. Bornemissza Péter idézi *Féja* i. m. 67. l.

Ady verse a Jó-Csönd herceg előtt.

52 l. *Széchenyi* idézet, Stádium, 60. l. és Politikai Programtöredékek, 68. l.

53 l. Az *Ady* versidézet „A Halál-tó fölött“-ből.

STEPPE ÉS OAZIS

57 l. A steppének és oázisnak geokultúrális jelentőségét egyetemi előadásában gr. Teleki Pál fejtette ki. Az állatnak és a növénynek a kultúrtípusokra való hatásait lásd Frobenius Leó: *Schicksalskunde im Sinne des Kulturwerdens*. Leipzig, 1932, 80—101. l.

58 l. A német irtványkultúráról A. Helbock: *Grundlagen der Volksgeschichte Deutschlands und Frankreichs*, 1937. Ismerteti Szekfű Gyula, Magyar Szemle. 1938, 391. l.

59 l. A Szent Istvánról szóló bambergi hagyományokat lásd Andreas Haupt: *Bamberger Legenden u. Sagen*. Bamberg, 1842, 141. l. Ismerteti Hekler Antal: Szent István Bambergben, Napkelet, 1938, 3. sz. 145—146 l.

60 l. Dürer családról lásd Dürer: *Schriftlicher Nachlass*. Berlin, 1919 és Haan Lajos: Dürer Albert családi nevééről és családjának származási helyéről. Békéscsaba, 1878, 12. l. Dürer az apja magyar nemzetségéről szólva írja: „sein Geschlecht hat sich genährt der Ochsen und Pferden...”

A kocsi magyar és Kócs faluból való eredetéről megemlékezik Avila y Zuniga: *Comentarios de la guerra de Alemana hecha por Carlos, en 1546, y 1547, a XV. században* Bertrandon de la Broquière, 1518—38 között br. Herbstein Zsigmond. V. ö. Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten*. Bp., 1898, 146. l.

Kolozsvári Tamásról lásd Gerevich Tibor: *Kolozsvári Tamás*, Bp., 1923, 10. l.

62 l. Janus Pannonius — vers részletét Hegedűs fordításban idézi Horváth J. i. m. 288. l. Eredeti szövege Janus i. m. 161 l.

At, tu, qui rutilis Eques sub armis
Dextra belligeram levass securim,
Cuius splendida marmorum columnis,

Sudarunt liquidum sepulcrum nectar,
Nostrum rite favens iter secunda.
Quam primum, o comites, viam voremus.

Szent László alakjának mitikus elemeiről lásd *Ferdinandy* M.: Szent László király. Az Ország Utja, 1937, június, 1—12. l.

63 l. Mátyás levelét Ferrantehez lásd *Fraknoi* Vilmos: Mátyás király levelei (Külügyi osztály). Bp., 1895, II. köt., 229-ik levél.

64 l. *Thuroczi* idézetét és Kun László jellemzését v. ö. *Hóman* Bálint, i. m. (I. kiadás), II., 208—10. l.

65 l. *Janus Pannonius* Szent Imréről „De Corona Regni ad Fridericum Caesarem”-ben:

Quid retines nostram, Caesar Friderice, coronam,
Fausta unquam genti non fuit illa tuae
Testis erit primae fraudatus fere juventae
Henricus, Stephano quem pia Gisla dedit.

Janus i. m., 242. l.

68 l. *Széchenyi* idézet, Hirlapi cikkek, II., 28.

71 l. *Bertrandon de la Brocquière* útleírását lásd Szamota i. m., 91. és 94. l. A német idézet *Quitzmänn*: Reisebrief aus Ungarn (1856)-ból. V. ö. *Bierbauer* Virgil: A magyar építé-szet története. Bp., 1937, 171. l.

Szabó Dezső a magyar irodalomról i. m., 13. l.

72 l. Az alásüllyedő kultúrjavak elméletét Hans *Nau-mann* fejtette ki: Primitive Gemeinschaftskultur (Beiträge zur Volkskunde und Mythologie) Jena, 1921, 3—17. l.

Széchenyi idézet a népről, Hunnia, 10. l.

73 l. A népzénéről *Kodály* Zoltán: A zene, A magyar néprajz IV. kötetében, Bp., 1937, 13. l.

75 l. *Rutilius Numatianus* versét idézi *Jose Ortega y Gas-set*, az Espana Invertebradaban (1922), a germánok gyűlöleté-ről a római jogászok ellen a Notas del vago estio-ban (1925), mindkettő németül is a Stern und Unstern c. kötetben, Stutt-gart—Berlin, é. n. 76. és 203. l.

77 l. *Zrinyi* idézet, Áfium, 79—80. l.

Petkó Zsigmond Cantio Militarisa-ból *Balassa* i. m., 378. l.

A FAJ, TÁJ ÉS A VÉGVÁRI KULTÚRA

79 l. A motto Széchenyi: Kelet Népe, 15. l.

86 l. Idézet Cserey Mihály: Históriajából, 1672.

Babits Mihály Erdélyről „Fogaras” című cikkében.

87 l. A Dunántúlt gúnyoló vers az Akadémia és a Nemzeti Múzeum több kéziratából ismeretes. V. ö. *Thaly* i. m., II., 308—10. l.

88 l. A két városról Robert Townson: *Travels in Hungary*, London, 1797. V. ö. *Szamota* i. m., 484—7. ll. Nagyváradra rendkívül jellemző, hogy Szent László városából szinte máról-holnapra lett humanista központ, a reformáció villámcsapásként terjedt el benne, de ép oly könnyen rekatolizálódott, török uralom rövid ideje alatt már veszélyesen törökösödött, hogy aztán újra a magyar kultúra legelevenebb központja legyen. Az októberi forradalom ott egy nappal előbb tört ki, mint Budapesten, majd a bevonuló románokat már a szomszédos falunál várták a városi vezetőség kiküldöttei. A zsidóság tényleges szaporodása a XVIII. század végétől 1900-ig negyvenhat családfőről tizenkétezer lélekre emelkedett. Minden adatból Várad rendkívül ruganyossága tűnik ki, ennek köszönheti kulturális lendületét, de gyökértelenségét is. V. ö. *Tabéry Géza*: Nagyvárad. Az Erdélyi Városképek-ben. Bp., 1936.

90 l. A hősi társadalom munkakerülését, lásd *H. Neumann*, i. m., 4. l.

92—94 l. Versidézetek; *Berzsenyi*: A közelítő tél, *Vörösmarty*: A Rom, *Babits*: A Danaidák.

A nép halálkultuszáról *Erdei Ferenc*: Futóhomok. Bp., 1937, 226. l.

95 l. Idézet *Vajda János*: Virrasztok-jából.

101 l. A magyar irodalom tájegységeiről *Farkas Gyula* írt „A magyar romantika” című kitűnő könyvében (Bp.

1930). Eredményei a mi megállapításainkkal helyenként látszólag ellentétesek. Bemutatja, hogy a tiszántúli kalvinista írókör mind erősebben fordult a külföld ihletéhez, céljukat a művelésben látták, míg a dunántúliak a deákos-magyaros hagyományt követték és magyarosítani iparkodtak. Az utóbbiaknál a magyarságon van a hangsúly, az előbbieknél Európán. Kisfaludy Sándor utazásai alatt kétségbe esik a tót és román nyelv terjedése felett. Kazinczy viszont Erdélybe utazó leányát, Iphigeniát és hiveit a német és a román nyelv tanulására buzdítja. Végeredményben a Dunántúliak is külföldi mintára nemzetieskednek. Azt Farkas is hangsúlyozza, hogy a Dunántúlon azért esik több szó a magyarságról, mert a renegátoknak, az asszimiláltaknak nagyobb szükségük van magyarságuk hangsúlyozására, mint a fajmagyar tiszaiaknak.

Jellemző erre, hogy a magyar nemzeti irodalom eszményét az ősi magyar családból származó Kazinczyval szemben a rövid idővel azelőtt még magyarul is alig tudó Schedel-Toldy védi meg, hogy Dugonics használja vadmagyar regényeiben először a „magyarok istene” kifejezést, amin, mint szerinte izléstelenségen, ugyancsak Kazinczy botránkozik meg. Bethlen Miklós mikor külföldi útjairól visszatért, franciás öltözkéivel vonta magára kortársai figyelmét, mert nyugatias formákra akarta megtanítani az erdélyieket, míg az olasz eredetű Gvadányi, a szláv Rájnisch lesznek majdan a magyar öltözet leglelkesebb hívei. Vörösmarty a német katonai nyelv megtartása mellett szavazott, mert ebben is egy művelődési lehetőséget látott. E tettéért Petőfi támadta meg s tépte le homlokáról a babért. Erről a kérdésről legtalálósabban Horváth János írt a *Minerva* I-ső évfolyamában „Jegyzetek a Petőfi irodalomhoz” címmel. „A beolvadtak — ha szabad e banális szó alá foglalnom olyanokat is, kik erkölcsi és kulturális értelemben nem egyszer gyökeresebb magyarok a vérbeliéknél — úgy látszik fogékonyabbak a magyarság faji és izlésbeli különlegességei, mondjuk: exotikuma iránt, mint az ősi magyar. Ennek számára nem egyszer ők tudatosították, állították elő, s tüzték ki a magyarság eszményét” — mondja Horváth János. „A keletről jött magyar nyugatnak fordul; a nyugatiból lett magyar pedig szemébe néz neki s felismeri, megszereti, eszméltre kelti és tevékenységre bírja benne az eredetit, az örökletes magyart.”

A dunántúli magyaros irány, átmeneti tünet, magyarko-

dásuk az asszimiláltak magyarsága, de nem a Horváth által említett idegenből szakadt nagy egyéniségek magyarságszerelme, hanem naggyobbára a felületen mozgó jelenség.

103 l. Széchenyi idézet, Hirlapi cikkek. II., 598.

104 l. Az előjárókról Takáts S.: Kapitányok, 403—4.

A FÖLD FIAI

107 l. „Az tavasszal...” kezdetű ének a *Mátray* kódexből, „Nám, olyanok vagytok...” a *Szemcsey* kódexből való. V. ö. *Thaly* i. m., II., 197. és 143—146.

108 l. „Mert én szemem...” kezdetű éneket lásd *Balassa* i. m., II., 226. l.

„Ahol te jársz...”, a *Mátray* kódexből. *Thaly* i. m., II., 219. l.

109 l. „Vagyok szerelmes”, a *Vásárhelyi daloskönyvből* kiadta *Ferenczy Zoltán*, Bpest, (1899), 186. l.

Cantio de Amore a *Mátray* kódexből *Thaly* i. m., II., 46—9. II.

„Álmomban ágyamban”, *Vásárhelyi daloskönyv*, 66. l.

110 l. „Jaj, mily hamar múlik.” A *Debreceni halottaskönyvből*. A református énekeskönyvben 307-es szám alatt ifiak temetésére való énekek közé felvették.

111 l. *Szerb Antal* a magyar pornográfiáról, *Magyar Irodalomtörténete*, második részében ír.

114 l. *Ady* idézet „A szerelem époszából” és a „Vad szirtetön állunk”-ból.

115 l. Idézet *Bethlen Miklós* i. m., 167. l.

Idézet a „Te vagy a legény, Tyukodi pajtás”-ból.

116 l. *Széchenyi* idézet, *Világ*, 46. l.

Idézet *Apáczai* a kolozsvári kollégiumba bemutatkozó latin nyelvű beszédéből. (1656.) V. ö. *Kremmer Dezső*: *Apáczai Csere János*, Bpest, 1912, 127—8. II.

118 l. Az ételekről szóló ének a Nemzeti Múzeum több kéziratában is szerepel. V. ö. *Thaly* i. m., II., 377—9. l.

119 l. *Bethlen Miklós* i. m., 154. l.

120 l. Toldi Szerelme. V. 2.

121 l. *Arany*: Vásárban.

122 l. *Petkó* Zsigmond Cantio Militarisát lásd *Balassa*, i. m., II., 298. l.

PSALMUS HUNGARICUS

125 l. *A humanisták Pannoniáról.* V. ö. Horváth i. m., 147. és 154.

126 l. Tommaso Dainero modenai követ jelentése „La festa del Corpus Domini a Buda“, *Szamota* i. m., 497—8. l.

128 l. A földrajzi átalakulásról Szekfü Gyula írt „A magyar-táj színváltozása“ címen a *Hóman—Szekfü*, i. m., ötödik könyvében.

Wortleyné sorai „Indeed nothing can be more melancholy than, in travelling through Hungary“ Letters of the Lady M-g, W-g, written during her Travels. Paris, 1799. V. ö. *Szamota*, i. m., 449. l.

Szkhárosi Horvát András énekét és Bornemissza Péter Bucsuját Budától. V. ö.

Horváth János: Magyar Versek Könyve, Bp., 1937, 16. és 31. l.

129 l. A legendaíró, Szent Istvánról. *Hóman—Szekfü*, i. m., I., 197. l.

Idézet *Vásárhelyi* András énekéből. V. ö. Horváth J., i. m., 3. l.

130 l. Szent Gellért tanácsa, Érdy kódex. II., 326.

Bornemissza Péter által gyűjtött varázsigé, v. ö. *Hóman—Szekfü* V. könyv, első fejezet. „Jó Anyám, Föld anyám“ kezdetű ráolvasás; Kós Károly: *Kalotaszeg*. Kolozsvár, 1932, 52. l.

A buzává átváltozott Madonnáról, *Kálmány* Lajos: *Hagyományok* (mesék és rokonneműek), Vác, é. n., I., 163. l.

Babits az ország felajánlásáról, *Amor Sanetus*, i. m., 264. l.

„Virágszülő Szűz Mária“, a *Winkler* kódex kifejezése. V. ö. Horváth János: *Az irodalmi műveltség kezdetei*. 143. l.

132 l. A nagyszombati kódex idézete, Horváth János, i. m., 204. l.

Temesvári Pelbárt beszéde a Madonnáról, Féja, i. m., 34. l.

133 l. A vallásfejlődés és a földhöz való viszonnal foglalkozik Reik: Der eigen und der fremde Gott. Leipzig—Wien—Zürich. 1923, 58—60. l. és Max Hilsheimer: Aphoristische Gedanken über einen Zusammenhang zwischen Erdgeschichte, Biologie, Menschheitsgeschichte und Kulturgeschichte. Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie. 1920, Aug.

135 l. Bocskai István hivatástudatáról, Benda K., i. m., 80—88. l.

136 l. Apáczai idézet Kremer, i. m., 31. l.

Pázmány idézet a Kalauz „Három tanulság“ c. fejezetéből.

137 l. Pázmány imája a Madonnához, összes munkái. Bp., 1903, VI., 326—27. l.

138 l. Vélekedések Csík épségben maradásáról és Esterházy Mária kultusza. Hóman—Szekfü, i. m. V. köt., 291. l.

139 l. Pálffy Miklós a végbeli nyomorúságról. Takáts S.: Régi idők... 74. l.

Forgách, Batthyány jelentései; Takáts: Kapitányok, 453—55. ll. V. ö. Benda, i. m., 71. l.

140—141 l. Idézet Tinódi Egervár viadaláról szóló énekből.

Balassa idézet, Balassa i. m., II., 298. l.

Dézi András éneke, Benda i. m., 63. l. Bethlen Miklós és Cserey Mihály imáját v. ö. Szadeczky—Kardoss Lajos: Erdély politikájának jelentősége a magyar történelemben. Nagyenyedi Album. Bp., 1926, 46—7. l.

Idézet Czegei Vass György és László naplójából, kiadta: Nagy Gyula. 120. és 43. l.

TARTALOMJEGYZÉK

I. A Végvári Vitéz és a Magyar Humanista	7 l.
II. A Ballada	27 l.
III. Steppe és Oázis	55 l.
IV. A faj, táj és a végvári kultúra	79 l.
V. A föld fiai	105 l.
VI. Psalmus Hungaricus	123 l.
Jegyzetek	143 l.